

T.C.
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDA
OSMANLI TOPLUMUNDA
KİMSESİZ ÇOCUKLAR VE EVLATLIKLAR

Yüksek Lisans Tezi

EMİNE GAZANKER

İSTANBUL, 2014

T.C.
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDA
OSMANLI TOPLUMUNDA
KİMSESİZ ÇOCUKLAR VE EVLATLIKLAR

Yüksek lisans Tezi

EMİNE GAZANKER

Tez Danışmanı: YRD. DOÇ. DR. FİKRET YILMAZ

İSTANBUL, 2014

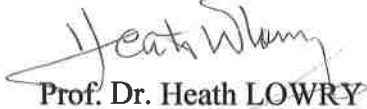
T.C.
BAHÇEŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

Tezin Adı: XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Kimsesiz Çocuklar ve Evlatlıklar
Öğrencinin Adı Soyadı: Emine Gazanker
Tez Savunma Tarihi: 15.09.2014

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları yerine getirmiş olduğu Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından onaylanmıştır.

Yrd. Doç. Dr. Burak KÜNTAY
Enstitü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları yerine getirmiş olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Heath LOWRY
Program Koordinatörü

Bu Tez tarafımızca okunmuş, nitelik ve içerik açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak yeterli görülmüş ve kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmzalar

Tez Danışmanı
Yrd.Doç.Dr. Fikret YILMAZ

Üye
Prof. Dr. Heath LOWRY

Üye
Yrd. Doç. Dr. Emrah Safa GÜRKAN

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında teşekkür borçlu olduğumuz birçok kişinin emeği ve katkısı vardır. Öncelikle çok değerli bilgilerini paylaşarak bize yol gösteren koordinatörümüz, hocam Prof. Dr. Heath W. Lowry'e şükranlarımı sunarım. Değerli bilgileri yanı sıra zengin kitaplığını bizlerle paylaştığı için ayrıca çok teşekkür ederim. Danışmanlığımı üstlenen değerli hocam Yrd.Doç.Dr. Fikret Yılmaz'a bana göstermiş olduğu engin hoşgörü ve yardımlarından dolayı en büyük teşekkürü sunarım. Ayrıca Osmanlı tarihi ve mahkeme kayıtları üzerine öğrettikleri için müteşekkirim. Çok değerli hocalarım Prof. Dr. Necdet Öztürk, Yrd.Doç.Dr. Derya Gürses Tarbuks'a katkılarından dolayı teşekkür ederim. Arkadaşlarım Alper Öztürk, Ceren Çıkrın, Suat Tiktaş ve Afşin Umar'a paylaşımlarından ve desteklerinden dolayı teşekkür ederim. Araştırmam boyunca yararlandığım İslam Araştırma Merkezi (İSAM) kütüphane yetkililerine de teşekkür ederim. Burada adına yer veremediğim destek olan herkese müteşekkirim.. Son olarak bu çalışma dönemi boyunca sabırları ve fedakârlıkları için sevgili aileme, özellikle göstermiş oldukları anlayış için çocuklarım Yusuf ve Zübeyde'ye sevgi ve şükranlarımı sunuyorum.

İstanbul, 2014

Emine GAZANKER

ÖZET

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI TOPLUMUNDA

KİMSESİZ ÇOCUKLAR VE EVLATLIKLAR

Emine Gazanker

Tarih Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı : Yrd.Doç. Dr. Fikret Yılmaz

Mayıs, 2014, 101 sayfa

Toplumlar ve insanların tarihsel süreç içinde nasıl değiştikleri, yaşadıkları veya gündelik alışkanlıklarının hayatlarını ne ölçüde yönlendirdiği batı tarihçiliğinde eski demeyi hak eden bir zamandan beri çalışılıyor ancak Osmanlı tarihçiliğinde bu konuların yeni başladığını belirtmek gerekir. Özellikle çocuklar ve onlara verilen değer, eğitimleri, kimsesiz, kayıp veya evlatlık çocukların hukuksal veya toplumsal koşulları hakkında bilgimiz yok denecek kadar az. Bu nedenle tezimin temel problematiğini çocuklar ve onların hukuksal konumlarının ne olduğu hakkında seçtim. Tezin temel kaynaklarını Avrupa tarihçiliğinde bu konuda yapılmış çalışmalar ve az sayıdaki Osmanlı tarihi ve hukukuna ait eserler ile Osmanlı mahkeme defterlerinden topladığım konuyla ilgili dava kayıtlarıdır. Bütün bunlardan yararlanarak 16.ve17.yüzyılda çocukların karşılaştığı sorunlar, kimsesiz çocuklar,kayıplar ve evlatlıklar hakkındaki çalışmamı tamamladım.

Tezin en önemli çıktısı ve katkısı, bu konuyu daha geniş bir şekilde araştırmak için bana sağladığı araştırma deneyimi yanında Osmanlı toplumunda İslam hukukunun etkisiyle evlatlık kurumunun tasvip edilmediği ve son derece seyrek olarak uygulandığıdır. Evlilik politikaları gereği insanların evlatlık yerine üremesi için yeniden evlenmesi veya cariyelerden yararlanarak çocuk sahibi olmaları teşvik edilmektedir. Diğer taraftan kayıp ve kimsesiz çocukların mahkemenin tespit edeceği bir vasiye verilerek, ihtiyaçları için uygun bir nafaka belirlendiği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Çocuk Hakları Evlatlık, Kimsesiz Çocuk, Lakit, Hidane.

ABSTRACT

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI TOPLUMUNDA

KİMSESİZ ÇOCUKLAR VE EVLATLIKLAR

Emine Gazanker

History Master Program

Thesis Supervisor : Yrd.Doç. Dr. Fikret Yılmaz

May, 2014, 101 pages

How societies and people change and live during the historical process and to which extent their everyday habits direct their life is elaborated in the western historiography for a long time. However, these subjects have started to be researched recently in the Ottoman historiography. The information at our disposal is very scarce about the children's position in the society, their education and the social and legal conditions of the foundlings, orphans and foster children. Thus, my thesis' primary problematic is the children's legal position. My sources are the studies regarding this subject in the European historiography, some works on the Ottoman history and Ottoman law, as well as the related examples I have found in the Ottoman court records. Benefiting from these sources, I completed my study about the aforementioned children in the sixteenth and seventeenth centuries.

The most important contribution of this thesis for me is the research experience I have had in order to study this subject further. My subsequent findings are; Due to the influence of the Islamic law, adoption of the children is not approved in the Ottoman society and is rarely seen; according to the marriage policies, people are urged to remarry or have a child from their concubines instead of adopting a foster child; on the other hand, foundlings and orphans are entrusted to a guardian determined by the court and they receive an allowance for their needs.

Keywords: Child Rights, Foster Childs, Orphans, *Lakit* (Foundling), *Hidane* (Bringing Up the Child).

İÇİNDEKİLER

TABLolar.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
1. GİRİŞ.....	1
2.ŞER'İYE SİCİLLERİ HAKINDA GENEL BİLGİ.....	4
2.1 OSMANLI MAHKEMESİ.....	4
2.1.1 Şer'i Mahkemelerde Görevli Bulunan Memurlar.....	6
2.1.1.1 Kadı.....	6
2.1.1.2 Naib.....	7
2.1.1.3 Muhzırlar.....	8
2.1.1.4 Çavuşlar	8
2.1.1.5 Subaşılar.....	8
2.1.1.6 Mubaşirler.....	8
2.1.1.7 Muşavirler.....	9
2.1.1.8 Katipler ve Hademeler.....	9
2.1.1.9 Kassamlar.....	9
2.1.1.10 Mukayyid.....	9
2.2 SİCİLLERİN DAĞILIMI VE KORUNMASI.....	9
2.3 SİCİLLERİN İÇERİĞİ VE BELGE TÜRLERİ.....	18
2.4 TARİHÇİLİK AÇISINDAN SİCİLLERİN DEĞERİ VE KULLANIMI.....	20
3.ÇOCUĞUN DEĞERİ VE ÇOCUK HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR.....	23
3.1 BATI TARİHÇİLİĞİNDE ÇOCUK VE ÇOCUKLUK KAVRAMI.....	23
3.1.1 Klasik Yaklaşımlar ve Philippe Ariés'in Yaklaşımı.....	26

3.1.2 Ariés'in Çalışmasına İlişkin Eleştiriler.....	31
3.2 OSMANLI TARİHÇİLİĞİNDE ÇOCUK VE ÇOCUKLUK ÇALIŞMALARI.....	33
4.KAYIP, KİMSESİZ VE EVLATLIK ÇOCUKLAR.....	38
4.1ÇOCUK VE HUKUK.....	38
4.2LAKİT (BULUNTU ÇOCUK).....	43
4.3YETİM ÇOCUK.....	48
4.4 EVLATLIK ÇOCUK (TEBENNİ).....	52
4.5 KİMSESİZ ÇOCUK İÇİN ÖNGÖRÜLEN HUKUK.....	59
4.5.1 Vesayet.....	59
4.6 KİMSESİZ ÇOCUKLARIN HAYAT VE BAKIMI İÇİN ALINAN ÖNLEMLER.....	63
5.TARTIŞMA VE SONUÇ.....	66
KAYNAKÇA.....	68
EKLER	
Ek A.1 1941 yılında sicillerin toplandığı müzeler ve adetleri.....	78
Ek A.2 Mahkeme Kayıtları.....	83
Ek A.2 Fetvalar.....	92

TABLÖLAR

Tablo 2.1: İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi'nde yer alan defterlerin döküm kayıtlarına göre tespiti.....	16
Tablo 2.2: 1941 Yılında Sicillerin toplandığı müzeler ve adetleri.....	17

KISALTMALAR

ADTCF	:	Ankara Dil Tarih ve Coğrafya Fakóltesi
bkz	:	Bakınız
BM	:	Birleşmiş Milletler
c	:	Cilt
çev	:	Çeviren
der	:	Derleyen
DİA	:	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTCFD	:	Dil-Tarih-Coğrafya Fakóltesi Dergisi
ed	:	Editör
haz	:	Hazırlayan
hkm	:	hüküm
İSAM	:	İslam Araştırmaları Merkezi
s	:	Sayfa
sad	:	Sadeleştiren
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss	:	Sayfadan Sayfaya
TM	:	Türkiyat Mecmuası
TOEM	:	Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
ÜŞS	:	Üsküdar Şer' iye Sicillleri
v	:	Varak
yay. haz	:	Yayına hazırlayan

1.GİRİŞ¹

Üsküdar Mahkemesi'ne 1513 yılında henüz baliğ olmamış Horasani Murad adında buluntu bir çocuk kaydedildi. Üsküdar iskelesinde tek başına terk edilmiş bir şekilde bulunan Murad, Üsküdar'ı mukataaya tutan âmil Mehmet b. Bekir'e teslim edildi (ÜŞS 1, v.185, hkm. 36-1). Bundan sonrası için Murad hakkında bilgiye sahip değiliz. Yapayalnız bir şekilde görevlilere bırakılan bu çocuk hayatına nasıl devam edecekti? Ailesini bulabilecek miydi? Onun için Osmanlı adaleti nasıl işleyecekti? Şer'îye sicillerini taramam sırasında incelediğim ilk defter olan Üsküdar mahkemesine ait 1 numaralı sicilde meydana gelen ve dikkatimi çeken bu vaka ile Murad ve onun gibi aynı koşullarda olan kimsesiz ve evlatlık çocukların durumu araştırmaya değerdi.

Murad'ın hikâyesi bizi Osmanlı çocukluğuna dair umutsuzluğa düşürmemelidir. Ahlak eserlerinde büyük özenle büyütülen çocuklardan bahsedilir. Osmanlılar çocuğu şefkat ve sevgi kelimeleriyle anmışlardır. İmparatorluk yazışmalarında hırsızlık gibi suçlara bulaşmış kişilerin çocuklarının hatırına affedildiği kayıtlar vardır. Tabii ki masum oldukları için duaları makbul sayılan cami ve türbelere götürülen çocukların yanı sıra sokağa atılmış, kimsesiz, yetişkinlerin hesabına çalıştırılmak için evlatlık verilmiş çocuklarda vardı.

Osmanlı toplumunda genel anlamda bir adalet mekanizmanın varlığından bahsetmek için, çocukların da bu mekanizmadan ne derece yararlandıklarını ve haklarının nasıl korunduğunun tespit etmek gerekmektedir. Çocukların iyi bir şekilde yetiştirilmesi ve haklarının korunması son derece önemlidir. Osmanlı toplum yapısına dair pek çok eser olmasına rağmen, kimsesiz çocukların toplumdaki yeri ve bunlara ilişkin olarak yapılan uygulamalardan bahsedilmemiştir. Özellikle de 19.yüzyıl reformlarının çocukların yaşamında meydana getirdiği değişiklikleri anlamaya çalışılırken öncesinin iyi bilinip yerli yerine oturtulması gerekirdi. 16. ve 17. yüzyılda çocukların karşılaştığı sorunlar, kimsesiz, kayıp ve evlatlık çocuklar ile ilgili neredeyse yok denecek kadar az sayıda çalışma mevcuttu ve çalışmamız bu yönde ilerleme imkânı bulmuştur.

Çalışmamıza başlarken kesin tarihçilikten sıyrılıp, sıradan insanların yaşamış olduğu hayata girmemiz gerekiyordu. Bunun için yapacağımız ilk iş, Osmanlı hukuku, sosyal ve ekonomik tarihi üzerinde son derece zengin bir kaynak olan şer'îye sicillerine incelemek oldu. Önceliğimizi yayınlanmış sicillere verdik. Bunlar içerisinde de İstanbul Kadı sicilleri ilk olarak bakacağımız baş kaynağımız oldu. Taradığımız siciller içerisinde Ankara'ya ait iki defter, Konya ve Bursa'ya ait yayınlanmış defterlerde yer aldı.

Şer'îye sicillerinin büyük bir kısmı yani Anadolu'da bulunanları 1991'de Ankara Milli Kütüphane' de toplanmıştır. II. Abdülhamit döneminde, 1894'de İslami kaynakların incelenmesi ve fetvaların düzenlenmesi için Şeyhülislamlığa bağlı bir Şer'i Sicillât

¹ Giriş bölümü yeniden yazılmıştır. Daha önce bu bölümde yer alan bilgiler, Siciller Hakkında Genel Bilgi başlığı altında yazılan 1. bölüme (s. 20) aktarılmıştır.

arşivi ile bir kütüphane oluşturuldu. En eski olanı 1513 tarihli Üsküdar defterinden 1924’de şer’i mahkemelerin kaldırılmasına kadar 9870 şer’i mahkeme defteri, mahkeme kararı (i’lâm), hukuki hüccetler ve Bâb-ı Âli’ye yazılan (ma’ruz) belgelerini içerir. Bunlar içerisinde miras taksim belgeleri (tereke, muhallefât) bulunur. Ayrıca şunu da burada belirtelim; tereke kayıtlarının, yalnız ilgililerden mahkemeye başvuranlar veya yetimleri kapsadığını unutmayalım. Kadı yalnızca bir adli yargıç mıdır? Onun işi sadece kişilere ait anlaşmazlıklarda veya suçlular hakkında karar vermek değildir. Aynı zamanda bugün ki belediye başkanına ait bir takım görevler, Pazar nizamları (narh tayini ve fiyatların kontrolü, ihtisap), inşaat ve şehrin temizlik işleri, şehrin genel asayışı de onun sorumluluğundadır. Kazada hükümet kararlarını uygulama ve vergi tahsilatı işleri de kadıya emredilirdi.² Kadının görev ve yetkilerine bakıldığında sicillerin hukuk, idare, sosyal yaşam bakımından eşsiz önemi anlaşılır. Ayrıca çalışmamızda kullandığımız yayınlanmış İstanbul mahkeme kayıtlarıyla İmparatorluğun merkezindeki gündelik hayatı, sosyal ve siyasi müesseseleri en gelişmiş haliyle görebilme imkânına sahip oluyoruz.

Osmanlı Devleti’nde sicillerin canlılığı 18. yüzyılın başına kadar devam edecektir. Sonraki dönemlerde bürokraside incelmeye yani tutulmayan olayların olduğunu görebiliyoruz. Bundan sonra daha çok fetvalara ağırlık verilmiştir. Sicillerin mahiyetinden ötürü araştırmaya güç kattığı gibi bazı açılardan sınırlı olduğunu da bilmekteyiz. Her ne kadar çalışmamızın ana çerçevesi kadı sicilleri etrafında ilerlese de yayınlanmış fetvalarla desteklenmesi muhakkaktır. Şer’i mahkemenin temeli İslam hukukuna dayanmaktadır. Bu bağlamda yerel mahkemenin gündelik olaylar içinde yani pratikteki uygulamalarında kullanmış olduğu fetvaların önemi büyüktür.

Fetvalar, ehil kimselerin fıkhi meseleler hakkında verdikleri cevaplardan oluşmakta ve bunlar zaman zaman derlenip fetva mecmuaları haline getirilmekteydi. Osmanlı döneminde şeyhülislam fetva mecmualarının yanı sıra değişik bölgelerde görev yapan müftülere ait mecmualar da görülmektedir. Fetva mecmualarının başta hukuk tarihi olmak üzere Osmanlı tarihi çalışmalarının hemen her alanında birinci el kaynak olarak önemi ortadadır. Buna rağmen günümüzdeki akademik çalışmalarda bu mecmualara gereken değerin verildiğini söyleyemeyiz. Çalışmamız sırasında başvurduğumuz en önemli kaynaklar mahkeme kayıtlarından sonra fetva mecmuaları olmuştur. Kullandığımız fetva mecmuaları en meşhurlarından olup yayınlanan eserlerdendir. 17. yüzyılın önemli ilmi ve siyasi şahsiyetlerinden olan Şeyhülislam Feyzullah Efendi’ye ait Fetâvâ-yı Fevziye ve Lale devrinin meşhur şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi’ye ait Behçetü’l- Fetâvâ, 18. ve 19. yüzyıllarda en çok kullanılan ve fetvahane tarafından muteber kabul edilen mecmualardandır.

² Kadının yetki ve görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. H. İnalcık, “ İstanbul: An Islamic City”, *Journal of Islamic Studies* (1990) ; 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Osmanlı tarihçiliğinde yeni fakat Batı tarihçiliğinde eski diyebileceğimiz bir süreçten beri çalışılan insanların tarihsel süreç içinde nasıl değiştikleri, yaşadıkları veya gündelik alışkanlıkları gibi konuların içerisinde çocukların dünyasının çok az bilinmesine dikkat çekmeye çalıştım. Özellikle kimsesiz kalmış, kaybolmuş veya evlatlık verilmiş çocukların dünyasını, bulundukları koşulları irdelemeye ve gün yüzüne çıkarmaya çalıştım

Tezin temel kaynaklarını yukarıda bahsettiğim Osmanlı mahkeme kayıtlarından elde ettiğim konuyla ilgili davalar ve Avrupa tarihçiliğinde bu konuda yapılmış çalışmalar ile az sayıdaki Osmanlı tarihçiliğindeki çalışmalar oluşturmaktadır. Bütün bunlardan yararlanarak 16. ve 17. yüzyıllarda çocukların toplumdaki yeri ve karşılaştıkları sorunlar, kimsesiz, kayıp çocuklar ve evlatlıklar hakkındaki çalışmamı tamamlamış oldum.

1.Bölüm’de şer’iye sicillerinin kaynak değerinin anlaşılması için siciller hakkında genel bilgi verilerek, araştırmacıların yararlanması sağlandı. Kadı sicillerine dayalı yapılacak çalışmalarda başvurulacak çalışmalar belirtildi. Sicillerin ait oldukları mahkeme adı, defter adedi ve kaydedildikleri yıllar envanter olarak verildi. İhtiva ettikleri konuların ne kadar kapsamlı olduğu gösterildi. Ayrıca sicillerin tarihçilik açısından değeri ve kullanımı da bu bölümde yer almıştır.

2. Bölüm ’de çocuk ve çocukluk kavramının Batı tarihçiliğinde ne anlama geldiği araştırılmıştır. Bu bağlamda klasik çalışmalar ile sosyal bilimcilerin çok faydalandığı Phillippe Ariés’in çalışması karşılaştırıldı. Ayrıca Ariés’in çalışması olan “*Centuries of Childhood*” daki ünlü “ Orta Çağ toplumlarında çocukluk kavramı yoktu” iddiasına getirilen eleştirilere yer verildi. Son olarak bu bölümde Osmanlı tarihçiliğinde çocuk ve çocukluk kavramları üzerine yapılan sayılı bir kaç eser hakkında bilgi verilmiştir.

3. Bölüm ‘de tezimin ana konusu olan kayıp, kimsesiz ve evlatlık çocuklar yer almıştır. Osmanlı şer’i mahkemelerinin temel kaynağı olan İslam hukukuna göre çocukların sahip oldukları genel haklar konu edilmiştir. Kaybolmuş ve başkası tarafından bulunmuş çocuk anlamındaki lakīt ve yetim çocukların hak ve hürriyetleri üzerinde duruldu. Evlatlık verilen çocuğun genel çerçevesi çizildi. Bulduğum davalar üzerinden konu analiz edildi. Bu çocuklar için öngörülen hukuk ve bakımları için alınan önlemler kavram olarak açıklandı.

2. ŞER'İYE SİCİLLERİ HAKKINDA GENEL BİLGİ

Osmanlı mahkemelerinde görülen davaların zabıtlarını ve devlet merkezinden gönderilen çeşitli belgelerin suretlerini içeren defterler, genel olarak “şer’iye sicilleri” olarak adlandırılır. Kadı veya naibi tarafından görülen davalar esnasında mahkeme kâtibinin tarafların ifadeleri ve şahitlerin beyanına dair aldığı notlar veya ifadelerinin tamamının, daha sonra temize çekilerek ciltli defterler halinde korunması istenirdi. Bir bakıma her mahkemede tutulan kayıtların, o bölgenin yerel arşivi özelliği kazanmasının nedeni bu uygulamadır. Tarihçilerin araştırmaları sırasında, giderek artan bir oranda bu kayıtlara başvurmalarının en önemli sebebi, bir bölge veya yerleşmeye ait tarihsel kayıtların arasında yaşanması mümkün olan her türden olayı yansıtan kayıtların bu defterlerde korunmuş olmasıdır. Canlı bir şekilde sıradan insanların veya yöneticilerin hayatlarına dair bilgi edinmeyi mümkün kılan bu belge türü Osmanlı Devleti’nden günümüze ulaşmış olan en ayrıntılı kayıtlardır. Bütün bunlardan dolayı, hem idari konularda hem de insanlar arasındaki gündelik sorunları anlayabilmek için temel başvuru kaynağı özelliği taşımaktadırlar.

Merkezle yapılan hemen hemen her türlü yazışmanın, halkın taleplerinin, merkezden gelen fermanların, kanun niteliğindeki belgelerin ve şer’i hüccetlerin kaydedildiği sicil defterleri incelenmeden, İmparatorluğun idari ve sosyal tarihini tüm yönleriyle meydana çıkarmak mümkün değildir. Bu yüzden şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, günümüzde yapılan şehir tarihi çalışmaları ve mahalli hayata dair araştırmalar bu kaynağı kullanmadıkları takdirde, çalışmaları son derece eksik olacaktır. Ayrıca bu defterler, Osmanlı hukuk sisteminin işleyişi hakkında da en kapsamlı ve ayrıntılı bilginin bulunduğu kayıtların tek adresidir.

2.1 OSMANLI MAHKEMESİ

Osmanlı devleti, Anadolu Selçuklu devletinin bir devamı olarak İslam hukuku esaslarını olduğu gibi devam ettirmiştir. Batılılaşma-modernleşme dönemine kadar bu yapı büyük ölçüde korunmuş ve geliştirilmiştir. Daha çok *meclis-i şer’*, *mahfil-i şer’* olarak adlandırılan klasik Osmanlı mahkemeleri, kadı veya naip tarafından kaza (yargı)

işinin uygulandığı dairelerdir. Osman Gazi'nin ilk kadı tayini ile kurulan bu kurum tek hâkimli ve tek dereceliydi. Çok hâkimli mahkeme yapısı İslam hukukuna ters olmamakla beraber bir iki istisna dışında hukuk pratiğine ve özellikle Osmanlı dönemi uygulamasına yabancıdır. Bu yüzden çok üyeli bir yapısı olan Divan-ı Hümayun bir yüksek mahkeme olarak işlev gördüğünde yargılama sadece Rumeli kazaskeri tarafından yapılmakta, yanında oturan Anadolu kazaskeri yalnız izleyici konumunda bulunmaktaydı. Mahalli mahkeme kararları ise, bir kısım ceza davaları hariç verildiği andan itibaren bir üst mahkemenin onayına gerek duyulmadan işlerlik kazanırdı(Aydın 2003, s.349)

Önceki ve çağdaşı olan İslam devletlerine göre daha gelişmiş ve yetkileri genişletilmiş olan Osmanlı mahkemesi, hem şer'i hem de örfi davalarda tek yetkili mahkeme durumundadır. Gayrimüslimler ve onların din adamlarıyla ilgili bazı davalar ve bir kısım tereke (miras) davaları dışında Osmanlı mahkemesinin görev ve yetki alanına girmeyen hukuki bir konu yok gibidir. Bir diğer hususta eyalet, sancak ve kazalardaki mahkemelerde ancak bu idari birimlerde ikamet edenler yargılanır, bunun dışına çıkıldığında verilen hüküm geçersiz sayılırdı. Ancak Padişahın izin vermesi durumunda mahkemelerin yargı sınırının genişlemesi mümkün olurdu.

Osmanlı mahkemesinde yargılama ise şu şekilde uygulanırdı; mahkeme herkese açık ve şahitlerin huzurunda olurdu. Kadı, önce davacının iddiasını yazılı veya sözlü bir biçimde söylettirir, daha sonra davalıya iddia hakkında fikrini sorardı. Eğer davalı iddiayı kabul ederse kadı hükmü verirdi. Ret ederse, kadı davacıdan *beyyine* (şahit, delil) ister. Davacı şahit getirirse, kadı şahitlerin güvenilirliğini tetkik ettirip, hükmü ona göre verirdi. Yani şahitler güvenilir ise, davalı aleyhine karar alırdı. Davacı şahit ya da delil bulamazsa davalıya yemin etmesi teklif ettirebilir, yeminden kaçınırsa yine aleyhine hüküm verilir. Bütün bu safhalar kadı tarafından *i'lam* ile zapt edilip sicile kaydedilirdi. Kadıların verdiği bu hüküm (kaza) istenirse taraflara *hüccet* şeklinde vesikası verilirdi(Akgündüz 1988, s. 71).

Kanunnamelerle rütbe ve dereceleri belirlenen kadılar yargı işlerini cami, mescit, medrese veya evlerinin bir köşesinde yürütürlerdi. II. Mahmut, şer'îye mahkemesi ve kadılar konusunda değişiklikler yaparak, ilk defa İstanbul Kadısına resmi mahkeme

binası tesis etmiştir(Akgündüz 1988, 76) Kadı sicilleri muhtemelen kaza merkezindeki mahkeme binasında saklanıyordu. Bir kadı görevden ayrılırken, mahkemesinde biriken sicilleri halefine teslim etmek zorundaydı.19. yüzyılın ortasından önceki dönemlerden hiçbir kadı mahkemesi binası günümüze kalamamıştır. Fakat tarihsel belgeler 17. Yüzyıla gelindiğinde en azından büyük kasaba ve şehirlerde birer mahkeme binasının bulunduğunu göstermektedir(Faroqhi 2011, s.62)

Tanzimat devrinde mevcut mahkemelere ek olarak *Ticaret* (1859) ve *Nizamiye* (1868) mahkemeleri kuruldu.1859 tarihli nizamname ile şer'i mahkemelerin yetkileri belirlendi. İstanbul, Tophane, Eyüp, Üsküdar, Davutpaşa gibi mahkemelerin yetki ve sınırları tespit edildi. Böylece Osmanlı Devleti'nde mahkemeler biri şer'i diğeri nizami olarak ikiye ayrıldı. Bu değişiklikler Cumhuriyetin ilanından sonra da devam etti. 8 Nisan 1924' te bir kanunla şer'i mahkemeler kaldırılıp *yerine Asliye Hukuk Mahkemeleri* getirildi (Ongan 1958, s.XXXI)

2.1.1 Şer'i mahkemelerde görevli bulunan memurlar

Şer' iye sicillerinde adı geçen görevlilerin her birinin şer'i mahkemelerde ayrı özellikte vazifeleri vardır.

2.1.1.1 Kadı

Osmanlı Devletinde beylik döneminden beri fethedilen yerlere hukuku temsilen bir kadının, idareyi temsilen bir subaşının tayini yerleşmiş bir gelenektir. Osmanlı kadısı önceki İslam devletlerin kadılarına göre daha geniş yetkilerle donatılmıştır. Kadılara kaza-i işlerden başka idare, mali, mülki, askeri ve siyasi birçok işlerin de vazife verildiği görülmüştür. Kadılar halkın hukuka taalluk eden davalarına bakarlar, düşmanlıkları İslam hukuku prensibine göre çözerler. Bu işlem için önce davacı iddiasını beyan eder, sonra davalı dinlenir. Dava için gerek görülürse şahitler dinlenir. Dava için gerekli görülürse davacıya yemin ettirilir. Bundan sonra kadı karar verir. Kadılar, hüküm ve kararlarında hiç kimseye danışmak mecburiyetinde olmadıkları gibi yanlış içtihat ve kararlarından dolayı hiçbir suretle ikaz edilmez sadece vicdanen mesul olurlardı. Bütün bu işlemlerden sonra kısa zabıtlar halinde ve tarih sırasına göre sicile kaydedilir, altına da mahkemede hazır bulunanların (şuhudu'l-hal) adları yazılır.

Kadınların vazifeleri içerisinde vakıf tescili ve tanzimi, mirasın taksimi, nikâh akdi, boşanma, mukataaların işlenmesi, yol ve beldelede asayişin sağlanması, ordunun iâşesi, esnaf teşkilatının kontrolü, noterlik, merkezden gelen emirlerin tatbiki, naiblerin tayini, yetimlerin ve mallarının korunması, vasi tayini, vekâlet, borçlanma vs. gibi çok çeşitli görevleri vardı. Ayrıca kadıyı makamında oturur bir hâkim olarak düşünmek yanlış olurdu. Kadının şehrin muhafazası içinde geniş bir vazifesi vardı. Şehrin Kalelerin korunması, tamiri, teftişi, şehirde bulunan kahvehane ve meyhanelerin zaman zaman kontrolü ve kapatılması, bir yerin aranması baskın düzenlenmesi veya bazı şahısların tevkihi ancak kadı emriyle mümkündür. Diğer görevli zabıtlar kadı emri olmadıkça bunu yapamazlardı. Nitekim adli teşkilatın başı olan kadı sadece hâkim değil, aynı zamanda soruşturma ile de görevlidir. Adı suçların keşfi için bizzat yerinde inceleme yapardı. Kendi kazaları dışındaki bölgelere karışamazlar, gelen davalara bakamazlardı. Başka dinden kimselerin miras davalarına bakabildiklerine dair kayıtlar da vardır. Bilakis mahalli belediyelerin kontrolü imam vasıtasıyla yapılırken, azınlık mahallelerinde bu görev papaz ve kocabaşlar aracılığıyla yapılmaktaydı. Ayrıca kadınların medrese ve tekkelerin kontrolünü ve disiplinini sağlamakta görevlerindendi. Kadınlar beylerbeyi ve sancakbeylerini denetlemek üzere görevlendirildikleri gibi, bir kadı başka bir kadıyı da teftiş edebilirdi.

2.1.1.2 Naib

Geniş bir bölgede tüm davalara bakamayan kadının en önemli yardımcısı naiblerdir(Ortaylı 2001, Kadı, DİA, s.73). Naiblerin atamasını kadınlar yapardı. Yetkileri sınırlanabilirdi. Kadının yanında yardımcı olarak bulunduğu gibi, Kadı olmadığında vekâleten de görevlendirilirdi. Naibler bir kazada birden çok olabilirdi. Medreseden icazetli olan naibler, merkezde görevlendirildikleri gibi merkeze bağlı nahiyelede de kadı adına bulunurlardı. Naibler, topladıkları harçlardan anlaştıkları miktarı kadıya verir, kalanı da kendi alırdı(Gayretli 2008, s.63).

Vazifelerine göre naibler 3'e ayrılır:

i.Kaza Na'ibleri

Kadı adına, kadının kendine bağlı nahiyelerde naib adıyla şer-i işleri yürüten kişiler.

ii.Mevali Na'ibleri

Mevali denilen büyük kadıların yerlerine veya sadece esnafı kontrol etmesi için görevlendirilen naiblerdir.

iii.Arpalık Na'ibleri

Ümeraya ve ulemaya verilen arpalıklardaki şer'i yargılamaları yapmak üzere görevlendirilen naiblerdir (Akgündüz, s. 72).

2.1.1.3 Muhzırlar

Davacı ve davalıları mahkemeye celbeden ve icabı halinde bugünkü emniyet görevlilerinin ve savcının bazı görevlerini yerine getiren bazı memurlardır.

2.1.1.4 Çavuşlar

Şer'i mahkemelerden çıkan i'amların icrası, borçlunun mallarını satarak borcunun ödenmesi, borçlunun mahkeme kararıyla tazyik edilmesi, kesinleşen nakdi ve bedeni cezaların infazı gibi günümüzdeki icra memurları, kısmen emniyet görevlileri ve savcının vazifelerini ifa eden memurlardır.

2.1.1.5 Subaşılar

Sancak, kaza, nahiye gibi daha küçük birimlerde çavuşların görevlerini yerine getiren memurlardır.

2.1.1.6 Mubaşirler

Mahkemelerde celp ve tebliğ vazifesi yanı sıra devlet adına soruşturma veya bir işi yapmakla vazifeli memurlardır.

2.1.1.7 Muşavirler

Kadıların icabı halinde fetva istedikleri ve danıştıkları elemandır.

2.1.1.8 Kâtipler ve hademeler

Kâtipler, tarafların iddia ve savunmalarını ve şahitlerin beyanlarını doğru olarak zapta geçirmekle görevlidirler. Bu yüzden bu göreve güvenilir kişiler getirilirdi. Hademeler ise, mahkeme işleriyle ilgili evrakların getirilmesi, duruşma güvenliğinin sağlanması gibi işlerle alakadardır.

2.1.1.9 Kassamlar

Vefat etmiş olan kişilerin terekelerini mirasçıları arasında taksim eden şer'i memurlardır.

2.1.1.10 Mukayyid

Kâtiplik müessesenin kuruluşundan önce bu vazifeyi yapan yardımcı memurlardır.

2.2 SİCİLLERİN DAĞILIMI VE KORUNMASI

Sicillerin kaynak değeri bilinse ve tarihçilik açısından taşıdığı değer yaygın olarak kabul edilse bile, uzun zaman boyunca Osmanlı tarihçiliğinde sicillerin ağırlıklı olarak kullanıldığını söylemek zordur. Aynı zamanda, tarihçilik açısından taşıdığı önemle örtüşecek şekilde mikro yapı ve süreçleri açıklama amacına yönelik olarak kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Sicillerin kaynak olarak kullanıldığı çalışmalara 1900'lerin başından itibaren rastlanmakla birlikte yaklaşık olarak yüz yıla yakın bir zaman boyunca, sicilleri esas kaynak olarak değerlendiren veya çalışmalarında yoğun olarak kullanan tarihçi sayısı son derece sınırlıdır ve iki elin parmaklarını geçmemektedir. Siciller üzerindeki çalışmaların, katalog yayınlarını dışarıda bırakırsak, son yirmi yıldır yaygınlaşmaya başladığını söyleyebiliriz. Oysa sicillerin tarihçilik açısından kaynak değeri konusunda yapılan ilk çalışma, günümüzden neredeyse yüz yıl öncesine aittir. Daha 1915'te, yani I. Dünya Savaşı'nın bütün cephelerinin en sert mücadelelere sahne olduğu ve imparatorluğun yıkılma sürecini yaşadığı günlerde,

Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisi Abdurrahman Şeref Bey sicillerin değerine dikkat çekmişti. Abdurrahman Şeref(1910), TOEM'da yazdığı “*Evrak-ı Atıka ve Vesâik-i Tarihîyemiz*” adlı makalesinde arşivciliğin ve arşivlerin öneminden bahsederek batıda bu konuya ne kadar önem verildiğini vurgulamıştır. Acilen var olan tüm evrak ve vesikaların toplanıp, tasnif edilip, fihristlenmesini önermiştir. II. Abdülhamit döneminde kurulan *Sicillât-ı Şer’iyye Dairesi*(İstanbul Müftülüğü Arşivi)’nin çalışmalarıyla var olan evrakları nasıl bir titizlikle topladıklarından bahseder. Daha çok cami mahzenlerinde bulunan bu evrakların gelen ihbarlara göre takip edildiği hakkında da bilgilendirmiştir. Ayrıca mahzenlerde sigara kâğıdı gibi atılmış, toz içerisinde kötü bir vaziyette bulunan evrak ve vesikaların durumunu bizlere haber verilmiştir. Şeri’ye sicillerinin bir arşivde toplanması II. Abdülhamit’in emriyle H.1312 / M. 1894 tarihinde gerçekleşmiş ve daha sonra İstanbul Müftülüğü bünyesine alınmıştır.

Cumhuriyet döneminde sicillerinin tarihsel kaynak değerine dikkat çeken ilk yazıların 1930’larda dönemin halkevi dergilerinde yayımlandığını bilmekteyiz. İ. Hakkı Uzunçarşılı’nın (1935) “*Şer’i Mahkeme Sicilleri*” ve T. Mümtaz Yaman’ın (1938) “*Şer’i Mahkeme Sicilleri*” başlıklı Ankara Halkevi dergisi *Ülkü*’de 1938’de yayımlanan ve sicillere dikkat çeken yazıları ilklerdendir. Uzunçarşılı, sicillerin dört yüz yıllık Türk tarihinin özellikle siyasi ve içtimai hayatının aydınlatılmasında son derece önemli katkısı olacağına dikkat çekmekte ve 15-16. yüzyıllara ait içtimai, iktisadi ve siyasi Türk tarihini çalışacak araştırmacıların bu sicilleri incelemenden varacakları hükmün eksik olacağını üstüne basarak belirtmiş; Yaman ise, sicilleri “*hazine-i evrak*” mesabesinde bir memba” olarak tarif etmektedir. Halkevi dergileri sadece sicillerin kaynak değeri ile ilgili ilk yazıların yayınlanması açısından değil, sicilleri kullanarak şehir ve bölgelerin geçmişini inceleyen yerel tarih çalışmalarını da yansıtması bakımından önemlidir. Bunun en yaygın bilinen örnekleri ise; M. Çağatay Uluçay ve İbrahim Gökçen’in çalışmalarıdır (Gökçen ve Uluçay 1935, s.126). Uluçay ve Gökçen’in Manisa Tarihi üzerine yaptığı çalışmalar yerel tarihçilik açısından sicillerin önemini göstermiş ve günümüzdeki araştırmalara örnek olmuştur. Manisa Halkevi dergisi *Gediz*’de yayınladıkları makaleler ve kitaplar(Uluçay 1941, ss.9-11) bu vesikaların tarihçiler için vazgeçilmez kaynak olduğuna dikkat çeker. Uluçay’ın başka bir makalesinde başvuru başlıca kaynakların; mezar taşları, vakfiyeler, her devirden

kalma yazılı vesikalarla, anıtlar olduğunu söyler ve bunlara diplomatik vesikaları ekler. Fakat mahalli tarihler için bunlardan daha mühim ve faydalı kaynak olarak şer'îye sicilleri olduğunu belirtir(Uluçay 1953, ss.285-98). Sicillerin araştırılmasına yapılan bu vurgu ile sicil çalışmalarında nicelikli bir artış meydana gelmiştir. Örneğin Halkevi dergilerinden Bursa'da çıkan *Uludağ* dergisi başta olmak üzere bazı dergilerde o bölgeye ait sicillerden kayıtlar yayımlanmaya başlamıştır. Bu çalışmaların önemli bir sonucu sicillerin korunma altına alınması olmuştur. Şer'îye sicilleri uzun süre, Adliye vekâletinin emrinde mahkeme depolarında, cami mahzenlerinde kaldıktan sonra Hasan Ali Yücel'in milli eğitim bakanlığı zamanında Maarif vekâletinin valiliklere gönderdiği 3.XI.1941 tarih ve 4018/2182 numaralı yazısı ile belirlenen bölge müzelerinde toplandıkları görülmektedir(Ongan 1958, s.61).

Halit Ongan'ın 1958 ve 1974 tarihinde *Ankara Sicilleri I-II başlığı* ile özetleyip indeks ilave etmek suretiyle yayınladığı sicillerin katalogları ise bu alanda ilk kapsamlı neşir faaliyeti olarak değerlendirilebilir(Uğur 2003, ss.305-343). Yine aynı tarihlerde eski Osmanlı vatandaşı (Bulgar) Galab D. Galabov ve ünlü Türkolog Herbert W. Duda'nın birlikte yayınladığı *Die Protokoll bücherdes Kadiamtes Sofia* (1960) adlı kitap, Sofya kadı sicillerini araştırmacıların kullanımına sunmuştur.

Bu ilk dönem neşir çalışmaları, daha çok sicillerin transkripsiyonu ve katalog halini alması şeklindedir. Her hangi bir konunun araştırılmasına dayalı bir tarihsel kurgu içerisinde sicillerin kullanılması değildi. Tarih disiplini içerisinde sicilleri sosyal ve ekonomik tarih alanındaki çalışmalarda bir kaynak olarak ele alanlardan ilki Hüseyin Hüsamettin'in *Amasya tarih*"(Yaşar 1986) adlı eseridir. Devamında Halil İncılık 1943'te "*Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak*" ve 1953-4'te "*15. Asır Türkiye İktisadi Tarihi Kaynakları*" başlıklarıyla yayınladığı makaleler ile sicillerin kullanılma alanlarına vurgu yapmış ve hem Bosna ile Bursa sicillerinden örnekler yayınlamış hem de bunları çeşitli başlıklar altında gruplandırarak değerlendirmeyi amaçlamıştır. İncılık'ın 1960'ta yayınladığı "*Bursa I: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar*" adlı makalesi iktisat tarihi için siciller ile diğer arşiv belgelerinin birlikte kullanılmasına iyi bir örnektir. Fakat Mustafa Akdağ için hem daha önce yayınladığı

makalelerde hem de “*Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi I-II*” adlı kitaplarında sicil kayıtlarını geniş ölçüde kaynak olarak kullanan ilk akademisyen demek mümkündür.

Sicillere dayalı ilk çalışmaları yapan akademisyenler içinde Türkiye dışındaki Osmanlı tarihçilerinin bulunduğunu da belirtmek gerekir. Başta Jon E. Mandaville’in (1979) para vakıfları üzerindeki ilk ve çığır açan çalışmasını söyleyebiliriz. Mandaville’ in yanı sıra Ronald Jennings ve Haim Gerber’in çalışmalarını da ekleyebiliriz. Jennings, Kayseri ve Trabzon sicilleri üzerine çalışmıştır. Özellikle Kayseri mahkeme sicillerini tarayarak kadın, karz ve kredi ilişkisini incelemiştir(Jennings 1986).

Mandaville’ in de belirttiği gibi, sicillerin yerel tarihler için kullanılmasının ilk örnekleri M. Çağatay Uluçay ve İbrahim Gökçen’e ait çalışmalardır. Uluçay çalışmasında sicillerin bürokratlar ve ulema dışında halkın günlük yaşamını yansıtmadığını da özellikle belirtmektedir(Uluçay 1953, ss.9-11)

Şer’iye sicillerinin katalog çalışmaları da 1930’lu yıllarda ilk kez gündeme getirilmiştir. Şer’iye sicillerinin kataloglar çalışmaları bir çelişkiyi barındırmaktadır.1960 ‘lı yılların başlarından itibaren ‘*şer’iye sicillerinin toplu kataloğuna doğru* ‘’ adıyla yapılan yayınlar 1941 yılındaki Milli Eğitim genelgesi ile bölge müzelerine teslim edilen sicillerin müze demirbaş defterlerindeki döküm kayıtlarını yansıtmaktadır. Bu anlamda şer’iye sicillerinin analitik katalogları halen yapılmamıştır. Analitik katalog çalışmalarının Adana müzesi müdürlüğü Naci Kum tarafından başlatıldığını biliyoruz. Bu girişim, her ne kadar sonuçlandırılmamışsa da, bu konudaki ilk çalışma olmuştur(Kum 1937).

Osman Ersoy(1979-80), Mücteba İlgürel(1975), Yusuf Halaçoğlu(1976), Yusuf Oğuzoğlu (1981-82), Mustafa Öztürk, tarafından katalog adı altında yayınlanan çalışmalar, yukarıda belirtilen müze döküm defterindeki listelerdir. Mehmet Kayıran ve Mustafa Öztürk’ün ortak hazırladıkları Tokat ve Antakya müzelerindeki şer’iye sicillerinin kataloglarını da ekleyebiliriz(Kayıran 1983, ss.131-59). Tek bir çalışmada sicillerin toplanması ise 1988 yılında Ahmet Akgündüz ve bir heyet tarafından yapılan *Şer’iye Sicilleri; Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler I-II¹* adlı eserde

¹ Ahmet Akgündüz, Şer’iye Sicilleri; Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, cilt I, Türk Dünyası Araştırma Vakfı yay. İstanbul 1988.Katalogun ilk bölümünde, İstanbul Müftülüğü Şer’iye Sicilleri

yayınlanan demirbaş listeleridir, analitik katalog değildir. Analitik katalog için verebileceğimiz örnek çalışmaların başında Halit Ongan'ın *Ankara Sicilleri I-II* adlı katalog çalışması gelir. Halit Ongan'ın yaptığı katalog çalışmaları Ankara'nın I ve II numaralı sicillerinde bulunan kayıtların ihtiva ettiği olay ve konuların ne olduğunu gösterdiğinden ve ayrıntılı şahıs, konu ve yer indeksleri yapılmış olduğundan araştırmacıların aradıkları belgeleri kolaylıkla bulmalarını ve daha sonra asıl defterlerden ilgili belgeleri bulmalarını mümkün kılmaktadır. Tarihçilik açısından ve şer'îye sicillerinin zengin içeriğinin geniş ölçüde kullanılacak olmasını sağlaması bakımından analitik katalog yapılma ihtiyacı giderek kendisini daha çok hissettiriyor veya başka bir çözüm olarak sicillerin ayrıntılı indeksler ile birlikte tıpkıbasımlarının yayınlanması daha verimli çalışılabilmenin yolunu açacaktır. Son yıllarda sicil yayınlarının artması ve yapılan tezlerin çoğalması bu ihtiyacın giderilmesine katkıda bulunsa bile, aynı zamanda sicillerin değerini bir kez daha gözler önüne serdi. Dolayısıyla bugün elzem olan ihtiyacın giderilmesi bakımından sicillerin ayrıntılı indekslerin hazırlanarak tıpkıbasımlarıyla birlikte yayınlanması katalog yapılması aşamasını görmeyi ve sicillerin hızlıca yaygın ve verimli kullanıma sokulmasını sağlayacaktır.

İslam tarihinde mahkeme belgelerinin ilk olarak ne zaman ve hangi devlet tarafından defterlere kaydedilerek muhafaza edilmeye başlandığı tartışma konusu olmuştur(Tak 2009, s.57). “Kadı onayı ve kararı bulunmayan kayıt” anlamındaki *mahzar* ile “kadı onayı ve kararı bulunan kayıt” anlamındaki *sicil* kavramlarının terim haline geliş süreci literatürden takip edildiği gibi bu kayıtların defterlerde toplanmasının (sicil – sicillât) oluşum tarihi henüz yeterince açıklığa kavuşturulamamıştır. Şer'îye sicil defterlerinin ne zamandan beri var olduğu hususundaki modern tartışmada Manna, erken dönem İslam tarihi kaynaklarında hiç zikredilmemesinden ve önceki devirlerden günümüze sicil defterlerinin kalmamasından yola çıkarak Ebied ve Mandaville gibi araştırmacıların var sayımlarının aksine bu defterlerin sistematik biçimde sadece Osmanlı döneminde

Arşivinde bulunan 9883 adet defter (s. 85-166), iki bölümünde ise diğer müze ve kütüphanelerde bulunan siciller (s. 169-215) bulunmaktadır.

tutulduğunu söylemektedir.² Arap coğrafyasına ait en eski defter, 1530 tarihli olup Mısır Salihîye Mahkemesi'nde bulunmuştur. Bu defterler için *divan* şeklinde adlandırılma yapıldığını görüyoruz. Bunların Wael b. Hallaq tarafından Kudüs'te Osmanlı öncesinde Memlûkler döneminde de bulunduğu ifade edilmektedir(Tak 2009, s.58)

Fuat Köprülü, Abbasilerde ve İlhanlılarda da sicillerin mevcudiyetine işaret etmekte ve Ortaçağ İslam dünyasında büyük şehirlerin kadılıklarının belli ailelere münhasır kaldığını ve bunların muntazam siciller tuttuklarını ifade etmektedir(Köprülü 1943, s.409). Selçuklu ve Beylikler döneminden de günümüze ulaşmış herhangi bir sicil mevcut değildir. Yalnız Selçuklu dönemine ait mahkeme belgelerinden günümüze ulaşan bazıları Osman Turan tarafından yayınlanmıştır.

Osmanlı Devletine ait en erken tarihli şer'îye sicili örnekleri Fatih dönemine aittir. Bunlardan Bursa'ya ait olan A.199/808 no.lu H.860-900/ M.1455-95 yıllarına ait çeşitli sicil parçalarını ihtiva etmekte olup sicil defterlerinin en eskisidir(İnalcık 1951, s.636). 1455 tarihli bu defterler, XIX. yy. ikinci yarısında yeni mahkemelerin kurulması sebebiyle içerdiği konular bakımından bir daralmaya uğramışsa da XX. yy. başlarına kadar düzenli bir biçimde tutulmuştur(Uğur 2010, ss.8-11). Kadılık müessesesinin Osmanlı'nın ilk devirlerinden itibaren var olduğunu düşünürsek bu defterlerin doğal tahribatlar, işgaller, savaşlar, yangınlar veya görevlilerin suiistimalleri yüzünden günümüze kadar ulaşamadığını ileri sürülebilir.

Osmanlı şer'îye sicil arşivleri bugün yoğun olarak Türkiye'de ve Ortadoğu'da ve az sayıda eskiden Osmanlı toprağı olan diğer ülkelerde bulunmaktadır. Türkiye'deki defterlerin kataloğı, hem kapsam(Afyon, Antalya, Bergama, Bor, Denizli, Kütahya, Niğde, Sinop gibi bazı kazaların 550 kadar defteri ve daha sonra ortaya çıkan Üsküdar, Erzincan gibi yerlere ait yeni defterler) hem de verdiği bilgiler açısından eksiklikleri olmakla beraber Ahmet Akgündüz'ün *Şer'îye Sicilleri: Mahiyeti, Toplu Kataloğı ve Seçme Hükümler* adlı eserinde yayımlanmıştır. Bu katalogda 9883'ü İstanbul'a ve 6960'ı diğer şehirlere (Milli Kütüphane 'deki rakam 8931'dir) ait olmak üzere yaklaşık

² Palestine InThe Late Ottoman Priod: Political, Social And Economic Transformation, Ed. David Kushner, Jerusalem 1986, s.351-352'den nakleden Yunus Uğur, "Şer'îye Sicilleri" Arap coğrafyasına ait ilk defter DİA, c. 39, İstanbul 2010, ss. 8-11,

17.000 deftere ait kayıt vardır. İstanbul'un 27 mahkemesine ait defterler İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde yer almaktadır. İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde 35 Hanya, 97 Kandiye, 72 Resmo ve Girit adıyla kayıtlı 11 olmak üzere 215 defter bulunmaktadır. Aynı arşivde Selanik'e adına kayıtlı otuz kadar sicil vardır. Diğer şehirlere ait defterler ise 1941'den beri mevcut oldukları şehir kütüphane ve müzelerinden toplanarak 1991'de Milli Kütüphane 'ye nakledilmiştir. 2005'te 8934 sicilin orijinalleri Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Milli Kütüphane(Ankara) dışında Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırma Merkezi'nde (İstanbul) 10.369 adet İstanbul sicilinin ve 8693 adet Türkiye'de yer alan defterlerin mikrofilm kopyaları yer almaktadır. Aynı merkezde Türkiye dışında bulunan (Dupniçe-Radomir, Girit, Gastuni, Halep, Humus, Karaferye, Kırım, Köstendil, Livno, Maglay, Mostar, Manastır, Priyedor, Saraybosna, Şam, Tımsıvar, Tırhala, Trablus ve Visoko'ya ait defterler) 1350 defterin kopyası mevcuttur. Ayrıca Türkiye'de pek çok yerel kütüphanede o şehre ait defterlerin kopyaları vardır(Uğur 2010, s.10).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan şehirlerine ait sicilleri de büyük oranda yok olmuştur. Ortadoğu ve Balkanlarda mevcut sicil sayısı 8000 civarındadır. Henüz toplu katalog çalışması bulunmamakla birlikte çeşitli ülkelerdeki defterler üzerinde çalışmalar yapılmıştır.

Her ne kadar ileride yapılacak çalışmalar bu rakamları biraz daha arttıracak olsa da çok eski tarihli sicillerin elde edileceği beklenemez. Zira tarih boyunca birbirini takip eden savaşlar, düşman işgalleri, yangınlar, su basmaları, uzun yıllar şuraya buraya atılmaktan ve bakımsız bırakılmaktan meydana gelen çürümeler ve nihayet insan eliyle yapılan tahripler ve aşırımlar, bu değerli hazinelerin yok olmalarında başlıca sebepler olmuştur(Ongan 1958, s. VIII).

Tablo 2.1: İstanbul Müftülüğü Şer’iye Sicilleri Arşivi’nde yer alan defterlerin döküm kayıtlarına göre tespiti

MAHKEME ADI	DEFTER ADEDİ	TARİH
Adalar	8	H.1178-1327/M.1764-5 – 1909-10
Ahi Çelebi	661	H.1063-1327/M.1652-3 – 1909-10
Anadolu Sadareti	177	H.1247-1341 / M.1831-2– 1922-3
Bakırköy (Makroköy)	16	H.1302-1341 / M.1884-5 – 1925-6
Balat	155	H.964-1255 / M.1556-7 – 1839-40
Beşiktaş	231	H.960-1327 /M.1552-3 – 1909-10
Beykoz	3	H.1335-1339/M.1916-17–1920-21
Beytü’l - Mal	105	H.1254-1319 / M.1838-9 – 1901-2
Bilâd-ı Metrûke	36	H.1190-1294/M.1776-7–1877-78
Davutpaşa	192	H.1196-1342 / M.1781-1926 – 7
Evkâf-ı Hümâyûn	742	H.888- 1322 / M. 1483-4 – 1904-5
Evkâf Muhasebeciliği	129	H.1043-1263 / M.1633-4 – 1846-7
Galata	1040	H. 943-1343 / M.1536-7 – 1927-8
Hasköy	40	H.955-1251 / M.1548-9 – 1835-6
Havass-ı Refia (Eyüp)	629	H.978-1342 / M.1570-1–1926-7
İstanbul	334	H.1021-1328/M.1612-3 – 1910-11
İstanbul Bâb	544	H.1076-1327/M.1665-6–1909-10
Kartal	40	H.1129-1342 / M.1716-7 – 1926-7
Kasımpaşa	179	H.1004-1342 / M.1595-6 – 1926-7
Kısmet-i Askeriye	2142	H.1000-1333 / M.1591-2 – 1914-5
Mahfeli Şer’iyyât	108	H.1271-1327 / M.1854-5 – 1909-10
Mahmut Paşa	246	H.1241-1333 / M.1825-6 – 1914-5
Mülga Beledi Kassamlığı	155	H.1066-1303 / M.1655-6 – 1885-6
Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadâreti	644	H.953-1332 / M.1546-7 – 1913-4

Tophane	275	H.960-1327 / M.1552-3 – 1909-10
Üsküdar	811	H.919-1342 / M.1513-4 – 1926-7
Yeniköy	174	H.959-1221 / M.1551-2 – 1806-7

Kaynak: Ahmet Akgündüz, 1988. Şer’iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, 1-2 Türk Dünyası Araştırma Vakfı, İstanbul, ss.85-166.

Diğer il Kütüphane ve müzelerindeki şer’iye sicillerinin bazıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2. 2: 1941 Yılında Sicillerin toplandığı bazı müzeler ve sicillerin adedi

KÜTÜPHANE- MÜZE ADI	DEFTER ADEDİ	TARİH
Adana (Müzesi)	150	H.1210-1320 / M.1795-6 – 1902-3
Adıyaman (Adana Müzesi)	24	H.1287-1340 / M.1870-1 – 1921-2
Afyon (Müzesi)	158	
Amasya (Tokat Müzesi)	95	H.1034-1290 / M.1624-1874
Ankara (Etnografya Müzesi)	288	H.991-1297 / M.1583-4 – 1879-80
Antakya (Müzesi)	53	H.1121-1329 / M. 1709-1911
Antalya (Müzesi)	46	
Ayaş (Ankara Etnografya Müzesi)	20	H.1167-1332 / M.1753-4 – 1913-4
Akşehir (Konya Mevlana Müzesi)	7	H.1004-1331 / M.1595-6 – 1912-3
Ayvalık (Topkapı Sarayı)	4	H.1328-1339 / M.1910-1 – 1920-1
Bafra (Topkapı Sarayı)	5	H.1309-1316/M.1891-2– 1898-9
Balıkesir(Topkapı Sarayı)	422	H.950(M.1543) –M.1929

Bandırma(Topkapı Sarayı)	3	H.1322-1340 / M.1904-5 – 1921-2
Bartın (Topkapı Sarayı)	11	H.1306-1325 / M.1888-9 – 1907-8

Kaynak: Mücteba İlgürel, 1975, ss.123-166.

Devamı ekler bölümündedir(İlgürel 1975, ss.123-166).

2.3 SİCİLLERİN İÇERİĞİ VE BELGE TÜRLERİ

Kadılar hem adli hem de idari görevler üstlenmiş olduklarından şer'îye sicillerinin ihtiva ettiği kayıtlar genel olarak ikiye ayrılır:

- Adli kayıtlar; Bunların başında ilamlar, hüccetler, vakfiyeler, maruzlar gelir. Her çeşit dava zabıtları ile mukavele, senet satış, vakfiye, vekâlet, kefalet, vesayet, ıtk, borçlanma, tereke ve taksim vs. gibi fıkıh ilminin başlıca konularını teşkil eden şer'î muamelelere dair resmi kayıtlar, narhlarla esnaf teftişine ait notlar(Ongan 1958, s.10)
- İdari kayıtlar; Başta hükümdarlar olmak üzere her derecedeki büyük ve küçük makamlardan beylerbeyine, sancakbeylerine, kadılara, müftüler, mütesellimlere, dizdarlara, defterdarlara, müderrislere, mütevellilere, voyvodalara, emirlere, altı bölük yerlerine, ayan-ı vilayet ve iş erlerine hitaben yazılan ferman, berat, divan tezkeresi, mektup, rüus, tezkere vs. gibi resmi mahiyetteki emir ve yazı kopyaları,(Ongan 1958, s.10) tayinler, resmi yapıların keşif ve tamiri, vakıfların murakabesi ve vakıf binalarının kiraya verilmesi, vergi ve cizyelerin toplanması(Bayındır 1986, s.3).

Bunlardan başka bazı fetva suretlerine, mübaşeret kayıtlarına ve yangın, sel, fırtına, zelzele, don, kar, dolu olaylarına dair gelişigüzel yazılmış münferit notlara şair yaradılışlı bazı kadıların veya naiplerin azil ve nakil hallerinde ihtisaslarını anlatan orijinal şiirlere rastlanmaktadır(Ongan 1958).

Sicillerin içeriği hakkında Halil İnalçık'ın 1943'te "*Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir kaynak*" adlı makalesinde incelediği Bosna'ya ait 1718 tarihli defterden bilgi alabiliyoruz. 280 vesikanın bulunduğu bu defteri başlıca şu gruplara ayırmıştır (İnalçık 1943, s.89).

a. *Saraybosna ve civarı halkının veya bütün eyaletin, kadılık vasıtasıyla merkeze bildirilmesini istedikleri dilekler.*

b. *Harp vukuatına ve askeri işlere dair yazılar.*

c. *Evkafa, ilmiye mensuplarına veya davalara dair merkeze gönderilen yazılar.*

d. *Genellikle tevcihlere, memuriyet veya maaş dileklerine, merkezden gönderilen memurların hizmetlerini nasıl gördüklerine dair kadılar tarafından yazılan arzlarla paşalar tarafından yazılıp suretleri deftere geçirilen tahriratlar.*

Yukarıdaki Bosna örneği pek ayrıntılı olmasa da yine de bu sicil defterinin İmparatorluk tarihi için her bakımdan ne kadar büyük bir değer taşıdığı muhakkaktır. Bunlara sadece mahkeme kayıtları deyip geçmemeliyiz. İçlerine göz attığımızda her birinin birer hazine ve birer varlık olduklarını görürüz. Sicillerde neler olduğuna dair daha ayrıntılı bir inceleme yaparak bizlerin dikkatini çeken Dinçer'in (1947, ss. 8-9) yazısına göre sicillerden bunları da bularak yararlanmak mümkündür;

Türk ve İslam hukukunun çeşitli uygulama şekilleri, davalar,

i. *Memleketlerin eski mahalle, köy ve yer adlarıyla bunların önceki ve bugünkü genişlik ve nüfus sayıları mukayesesini.*

ii. *İslam ve Hristiyan eski Türk insan adları, bunlar arasında adları tarihe mal olan şahsiyetler.*

iii. *Eski Türk ticaret ve sanat olaylarıyla, bunların idare ve teşkilatı.*

iv. *Eski yapıcılık ve onarma işleriyle, zamanın mimar ve mühendislerinin durumları, çeşitli yapı aletleri ve malzemeler.*

v. *Memleketin eski mülki ve askeri, idari durum ve teşkilatı, çeşitli hizmetler ve unvanlarıyla, ücretlerinin çeşidi.*

vi. *Çeşitli devirlerdeki paraların kesilme ve basılmasıyla bunların değerleri, zamanlarına göre tutar ve kıyasları.*

vii. *Taşınır ve taşınmaz malların çeşitli bölgelerdeki alım ve satım fiyatları.*

viii. *Yiyecek maddelerinin muhtelif mevsim ve zamanlardaki piyasa ve narhları.*

ix. *Memleketlerin çeşitli dil, konuşma, mahalli tabir ve ıstılahları.*

- x. *Bazı bölgelerde zaman zaman zuhur eden çeşitli isyan ve şikâyet hareketleri, bunların tenkil ve izalesinde alınan tedbirler.*
- xi. *Köle, cariye alım ve satımlarıyla, bunların hukuki ve medeni durumları.*
- xii. *Eski Türk adet ve gelenekleriyle, memleketlerin yüksek ve basit tabaka halkının giyim ve kıyafetleri, çeşitli kumaş ve biçim çeşitleri.*
- xiii. *Saray, ev, insan ve hayvan eşyalarının çeşitli cins, nevi ve adları.*
- xiv. *Vakıf ve hayır müesseselerinin kuruluş ve idare tarzları, milli abideler ve eserler.*
- xv. *Devletin aldığı çeşitli vergi ve resimlerle bunların alınma ve toplanma usulleri.*
- xvi. *Devletin yaptığı çeşitli kanun, nizam ve talimatlarla verdiği emirleri.*
- xvii. *Mülk ve arazi tasarrufu hakkındaki esaslar, haslar, zeamet, tumar, dirlik, yurtluk, ocaklık vs.*
- xviii. *Yabancı tebaa hakkında uygulanan hukuki, idari, siyasi, muameleler.*
- xix. *İdari, siyasi, içtimai, iktisadi çeşitli olaylara dair devlet ferman ve emirleri*

Saydığımız bu maddelerden de anlaşılacağı gibi sicillerin, çeşitli konulara dair taşıdıkları vesika ve belgeler bakımından en önemli kaynaklardan biri olduğu muhakkaktır.

2.4 TARİHÇİLİK AÇISINDAN SİCİLLERİN DEĞERİ VE KULLANIMI

Bu siciller Osmanlı Devletinden bize miras kalan paha biçilmez arşivin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Sicillerin günümüzdeki değeri anlaşılana kadar maalesef iyi olmayan şartlarda muhafaza edilmiş hatta bir dönem ısınmak amacıyla yakılmış, çöpe atılmış, para karşılığı satılmış oldukları vakidir. Kurtulanların bir kısmı da ıslanma, nemlenme ve kurt yenmesine maruz kalarak yok olmuştur. Bir de koruma maksatlı ciltlenirken de bir kısmının yazılarına zarar verilmiştir. Bazıları da özel şahısların eline geçmiştir. Sonuç olarak bu defterlerinin bazılarının serileri ya tamamen ya da bir kısmı kaybolmuştur.

Nihayet yukarıda da bahsettiğimiz gibi Maarif Vekâletinin 1941’de aldığı karar doğrultusunda çeşitli yerlerde bulunan siciller tek bir elde toplatılmaya çalışıldı. 1991’de Kültür Bakanlığının kararı ile İstanbul Şer’iye Sicili Arşivindekiler hariç olmak üzere Diğerleri Ankara’da Milli Kütüphanede toplanmıştır. İstanbul ve çevresine ait siciller

İstanbul Müftülüğü Şer'îye sicilleri Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu arada Türkiye'de olduğu gibi Ortadoğu ve Balkanlarda çeşitli üniversitelerin bünyesinde Osmanlı Araştırmaları merkezleri açıldı. Böylece bu merkezler kendi yörelerine ait şer'îye sicillerinin fotokopilerini alıp araştırmacıların istifadesine sunmuşlardır. Ayrıca merkez kurmayan üniversiteler ise fotokopileri il kütüphane ve müzelerinde araştırmacılara açık hale getirmiştir. Buradaki amaç özellikle şehir tarihçiliğinin ve Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinin gelişmesi olmuştur.

Şer'îye sicilleri her konunun araştırmacısı için bir şeyler barındıran ve bu yüzden pek çok araştırma yapan için önemli olan birinci el kaynak durumundadır. Bakış açısına göre ona verilen önem değişiklik gösterebilmektedir. Örnek verecek olursak, bir sosyal tarih araştırmacısı da, bir hukuk tarihi araştırmacısı da onu kendi alanları için birincil öneme sahip belgeler olarak nitelendirecektir. Siciller, askeri tarih, yerel tarih ya da şehir tarihi, iktisat tarihi, yer adları ve kişi adaları bilimleri, tıp tarihi ve diplomasi tarihi bakımından da önemlidirler. Başka bir örnekte ise; şer'îye sicillerinde kayıtlı olan vakfiyeler Bulgaristan, Kıbrıs ve Yunanistan vatandaşı olan Türklerin ilgili devletlere karşı hukuk mücadelelerinde temel olmaktadır(Gedikli 2005, ss.187-205).

Şer'îye sicilleri üzerine bugüne kadar yapılan çalışmaları üçe ayırabiliriz. Katalog çalışmaları, metin çevirilerinin hazırlanması(bazı doktora, yüksek lisans ve lisans tezleri olarak), sicillere dayalı yapılan çalışmalar diyebiliriz. Bu çalışmalar günümüzde halen devam etmektedir. Fakat bu çalışmaların problemleri de devam etmektedir. Katalog çalışmalarının en önemli eksiği halen sicillerin hepsini içine alan kapsamlı bir katalogun hazırlanamamasıdır. Bu durum uzun süre ve ciddi bir çalışma istemektedir.

Ayrıca yurt dışında bulunan şer'îye sicillerinin de toplu bir kataloğu henüz tamamlanamamıştır. Bununla ilgili bir çalışma *Türklük Araştırmaları Dergisinde* yayınlanmıştır(Ülker ve Aydın 2004, ss.201-214). Daha çok yüksek lisans tez çalışmaları olarak üretilen metin çeviri yazıları ise, birkaç okuma yanlışları içermesi dışında araştırmacıya çabukluk ve kolaylık sağlamaktadır. Ancak Türkiye'nin dört bir tarafına dağılan bu çalışmalara ulaşmak oldukça güç olmaktadır. Acilen sicil tez çalışmalarının bir merkezde toplanması ve bir de kullanım kılavuzunun hazırlanması gereklidir. Tez çalışmalarının sayı bakımından çok olmasına rağmen sicillerin yeterli

ilgiyi gördüğü söylenemez. Bu konuda ilk olarak Halit Ongan'ın özet halinde yayınladığı Ankara'nın 1-2 numaralı defterleri sicillere oldukça erken bir tarihte dikkatimizi çekmiştir. Fakat ilerleyen zamanda yapılan çalışmalar daha çok Ongan'ın bu çalışmasının giriş bölümünü aynen aktarmaktan ileriye gidememiştir. Birbirinin tekrarı olan çalışmalar karşımıza çıkmakta, üzerine yeni iddialar koyulamamaktadır. Bu çalışmalardan biri ise Münir Atalar'ın (1980) ‘‘ Şer’iye Mahkemelerine Dair Kısa bir Tarihçe’’ adlı makalesidir. Sicillere dayalı yapılan çalışmalarda ise problem olarak şunu söyleyebiliriz; Belli bir konuyu araştırırken sadece şer’iye sicillerini esas almak belki de konuyu bütün yönleriyle görmemize engel olabilir. Bu açıdan dikkatli olmak gerekebilir. Tarih yazıcılığı ve kaynak bağlamında sicillere dayalı araştırmalardaki usul sorunu da tartışılmaktadır. Mesela çalışmada bu mesele üzerinde önemle duran Yunus Uğur, şer’iye sicillerinin öneminin şehir tarihinin hayati bir kaynağı olarak abartılmasını eleştirmiş ve sicillerin şehir tarihi için başvurulacak kaynaklardan sadece biri olduğunu vurgulamıştır(Uğur 2003, ss.305-344).³ Biz burada sicillerin araştırmacılar için hayati önem taşıdığını bir defa daha belirtelim. Çünkü sicillerin olmadığını düşünürsek, araştırmalarda ne kadar büyük bir boşluk olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

³ Ayrıca bkz. Yunus Uğur, ‘‘The Ottoman Court Records and the Making of Urban History ‘ with Special Reference to Mudanya Sicils (1645-1800)’’, Yüksek lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üni. SBE, 2001.

3. ÇOCUĞUN DEĞERİ VE ÇOCUK HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Çocukluk yaşam zincirinin doğal ve değişmez halkalarından biridir. Ancak bebeklik doğal bir gerçeklik iken çocukluk sosyo-kültürel bir kavramdır. Çeşitli toplumlara ve tarihin farklı dönemlerine, hatta aynı toplumun değişik kesimlerine baktığımızda çocukluğa birbirine benzemeyen anlamlar verilebildiğini görüyoruz. Bu nedenle diğer toplumsal kavramlar gibi çocukluk hakkındaki norm ve değerler görecelidir. Bunun sebebi, çocukluğun geçmişteki herhangi sabit bir döneme ait tek boyutlu evrensel bir deneyim olmamasıdır. Tarihsel süreç içinde değişen bir kültürel yapı olsa da, çocukluğun algılanma ve ona atfedilen değer uzun bir zaman boyunca yetişkinlik ölçütlerine göre oluşmuş görünmektedir. Üstelik bu konuda da üzerinde düşünülerek belirlenmiş veya toplumsal dengeler ve kaygılar bağlamında oluşturulmuş bir ayırmadan söz etmek zordur. Tarih boyunca çocukluk ile yetişkinlik arasındaki toplumsal ayırım çizgisi keyfi olarak belirlenmiş olduğundan ortaya çıkan değişikliklerin toplumsal değişimlere bağlı olduğu anlaşılabilmekte ve ikisi arasındaki ilişki görülebilmektedir. Bu bakımdan modern dönemdeki çocuk algısı ve çocukluğa atfedilen değer pre-modern dönemde oluşanın aksine derin bir ayrımla belirginleştiği vurgulanmaktadır(Ariés 1962). Ayırım çizgisinin değişkenliği yaş ve toplumsal kategori olarak “geçici” olması da, çocukluk kavramının gelişmesinde önemli bir geciktirici işlevi görmüştür. Unutmamalıdır ki, çocuklara uzun yüzyıllar boyunca büyüdüklerinde nasıl davranmaları öğretilmeye çalışılmış ve onların yaşadıkları sürecin gereğine göre davranılmamıştır.

3.1 BATI TARİHÇİLİĞİNDE ÇOCUK VE ÇOCUKLUK KAVRAMI

Etkileri büyük oranda pek çok toplumda devam eden alışkanlıkları yukarıda bahsettiğimiz gözle incelemek, yüzlerce yıldır çocukluğun yaşamın farklı bir dönemi olarak görülmediğini çağımızın insanına kolaylıkla anlatabileceği unutulmamalıdır. Aynı şekilde çocukların eğitim ve hayata hazırlanmalarında büyükleri kopya eden ve onlara büyük davranışlarını transfer etmeye çalışan anlayışa göre, hayatın ilk on sekiz yılında “öğretilenlerin” yaşamın ileriki yıllarını belirleyerek daha sonraki gelişimin ve

işleyişin temelini oluşturduğunu söyleyen yaklaşım çok yenilikçi idi. Antik Yunan'da özel bir yaş ve gelişme kategorisi olarak çocukluğa dair özgün ve ilgi sergileyen bir anlayıştan güçlü bir şekilde söz edilemez. Onların, çocuk ve genç için kullandıkları terimler o kadar belirsizdir ki, neredeyse bebeklik ile yaşlılık arasında kalan hemen her çağı içermektedir. Daha sonra “minyatür büyük” olarak görülen çocukların, modernite süreçlerinde ayrıca eğitilmesi ve on sekiz yaşı içinde geleceğe hazırlanmaları anlayışı gelişti ki, bunların birbirinden ne denli uzak olduğu açıktır.

Günümüzde ise, bütün bunların hepsi eleştirilen yaklaşımlar olarak görülmektedir. Çocuğun kendi dönemi, gelişme evreleri, o dönemlerde sıklıkla değişen duygu ve kavrama yetenekleri dikkate alınarak ancak dışarıdan yönlendirme yerine kendi özgür gelişimi için fırsat ve seçenek sunulan yaklaşımlar öne çıkarılmıştır. Çocukların; büyüklerin evde, sokakta ve okulda şekil vereceği birer nesne olarak görüldüğü yaklaşımlar şiddetle eleştirilmektedir.

Günlük dilde çocukluk kavramına farklı anlamlar verilir. Bu kavram, yaşa ilişkin olarak küçüğü yetişkinden ayırmak için kullanılır. Çocukluk ve yetişkinlik yaşını ayıran sınır; bölgeye, sosyal çevreye, dinsel ya da kişisel görüşlere göre değişmektedir. Buna göre günümüzde çocukluk; belli bir yaşa ulaşmak, reşit olmak, okulun bitirilmesi, çıraklık eğitimine başlamak gibi dış olaylarla birlikte 13-18 yaş aralığında sonlandırılmaktadır.

Çocukluk ve yaş dönemi sınırları çerçevesinde ölçüt geliştiren kurumlardan biri de, kaçınılmaz olarak hukuktur. Çünkü çıkan sorunları, çocukların karşılaşılabileceği durumları, onların haklarını ve suç kapsamındaki fiillerini değerlendirmek için bu zorunludur. Bu nedenle en eskisinden günümüze kadar bütün hukuk sistemleri kuralları geliştirmiştir. Çeşitli durumlara ait ayrıntılar dışında, genel olarak modern hukukta “çocuk” kavramı iki anlamda kullanılır. Bunlardan birincisi küçüğü yetişkinlerden ayırmak, ikincisi ise, küçüğün ana-baba ile soy bağı ve nesebini ifade etmek içindir. Bu anlayış, uluslararası sözleşmelere de yansımaktadır. Çocuk Hakları Sözleşmesi'ne (BM 1995) göre; ulusal yasalarca daha genç bir yaşta reşit sayılma hariç 18 yaşın altındaki her insan çocuk sayılır. 1990 yılında gerçekleştirilen Dünya Çocuk Zirvesinde ise “Çocuk: Masum, duyarlı ve bağımlı bir varlıktır. Ayrıca meraklı, canlı ve umut doludur” biçiminde tanımlanmıştır. Atalay Yörükoğlu ise çocuğu “Çocuklar; yetişkinlere göre daha güçsüz, daha fazla bakılmak, korunmak kollanmak ister anne

baba ve çevresine bağımlıdır” cümlesi ile tanımlayarak çocuğun yetişkinlerden farklı gereksinimleri olduğunu vurgulamıştır(Yörükoğlu 1962).

Çocukluk kavramı ve Batı’daki tarihsel gelişimi hakkında başlangıç çalışmalarından birini yazan Philippe Aries’in çok yaygın şekilde bilinen kitabında, Orta Çağlarda çocukluğun kendine özgü doğası olduğunun bilinmediği(Ariées 1962,ss.33-49) açıklandığı zaman bu konu hakkında çok az bir ilgi olduğu anlaşılmıştı. Orta Çağ sanat tarihi, modern anlamıyla "çocuk" teriminin o dönem dünyası içinde hiçbir yeri olmadığını kanıtlamaktadır. Dönem resimlerindeki çocuklar, sıradan çocuk özellikleri göstermekten uzaktır. Yüzleri ve kas yapılarıyla, yalnızca küçük ölçekle çizilmiş yetişkin birer insandırırlar. Toplumsal yaşam açısından ise, bu dönem boyunca ve 16. yüzyıla kadar çocuk, ailesinin yanı sıra ilişki kurduğu diğer yetişkinlerin uygun hareket ve davranışlarını gözlemleyerek toplumsallaşan küçük ve zayıf bir varlık, minyatür yetişkin olarak algılanmaktaydı. Çocuk, yalnızca bedeni ve güçsüzlüğüyle yetişkinlerden ayrılıyordu.

Uzun süre Ariés’nin açtığı yoldan gidenler Ortaçağ ve sonrasındaki sürece odaklanan çalışmalar yaptılar. Ancak, günümüzde hem daha erken dönemler hem de dünyanın değişik bölge ve kültürlerine ait, tarihin her sürecinde çocukluğu anlamaya çalışan araştırmalara rastlanıyor. Ne var ki, ilk çalışmalara referansla bakılacak olursa çocukluk çalışmalarının çıkış dönemlerinde iddia edilenler kabaca şöyle özetlenebilir; Orta Çağda bugün bildiğimiz anlamda bir çocukluk olmadığı görülüyor. Yetişkinler çocuğu anlatacak ayrı sözcükler kullanmıyordu. Çocuğun yedi yaşına gelmesine kadar süren bir bebeklik dönemi vardı. Çocuklar bu yaştan itibaren yetişkinlerin dünyasına (genellikle erkek topluluğu) giriyorlardı. Bu bilgiyi Orta Çağa ait birçok belgeden, nesneden, üründen çıkarabiliyoruz. Çocukların kendilerine özgü giysileri, oyunları, oyuncakları olmadığı ortaya çıkıyor, bu durum bize çocukların yetişkinlere ait etkinlikleri, giysileri, oyunları, eğlenceleri paylaştığını gösteriyordu (Onur 1993, sunuş). Ariés’e göre, Orta Çağ toplumlarında bebeklik ile yetişkinlik arasında bir geçiş dönemi yoktu. Bu sebeple onun başlangıç noktası genç insanların küçük yetişkinler olarak algılandığı bir toplumdu. Orta Çağda hiçbir eğitim anlayışı da yoktu, Orta Çağ insanları klasik medeniyetlerin paedia’sını unutmuştu ve çocukluğun fiziksel, ahlaki ve cinsel sorunları konusundaki bugünkü takıntılarımıza dair en ufak bir işaret bulunmuyordu. Çocukluğun “keşfi” 15,16. ve 17. yüzyılları beklemek zorunda kaldı. Ancak o dönemden sonra,

çocukların özel bir bakıma, yetişkinlerin dünyasına karışmadan önce “bir çeşit karantinaya” ihtiyaç duydukları anlaşıldı (Ariés 1962).

16. ve 17. yüzyıldan itibaren, bu zihniyeti altüst edecek iki gelişme yaşandı. Çıraklığı bir eğitim yöntemi olarak ele alan özel bir kurumun -okulun oluşturulması, çocuğu yavaş yavaş yetişkinlerden ayırdı. Artık çocuk, hayatı yetişkinlerle doğrudan ilişki yoluyla öğrenmeyecek; çocuğun yetişkinlerin dünyasına girmesi ancak gitgide uzayan görelî tecrit döneminin -okul dönemi- sonunda gerçekleşecekti. Öte yandan aile, bir duygulanım ve kaygı nesnesi halini alan çocuk çevresinde örgütlenmeye başladı. Ebeveynler, çocuğun eğitimi konusunda endişeleniyor; geleceği için planlar yapıyorlardı ve çocuğun evden ayrılışı acıyla yaşıyorlardı. Bu gelişmelerle birlikte çocuk yetişkinlerden farklı ve kendine özgü bir varlık olarak kabul edilmeye başladı. Çocuklar için ayrı oyun oynama, yeni beceriler geliştirme özgürlüğü doğmuştu. Çocuğun ana babanın malı gibi görüldüğü çağlar geride kalmıştı. Kısacası, insanoğlu çocukluğu keşfetti. Bu iki gelişme -okul ve ailenin evrimi- bir üçüncüden ayrı düşünülemez: çocuk içinde tutulduğu isimsiz durumdan çıkarılıp özen gösterilen bir nesne halini alırken, ona daha yoğun ilgi gösterilmesini sağlayacak bir şekilde çocuk sayısında azalma görüldü. Böylece 17. yüzyıldan itibaren toplumsal yaşamda aile, iş, çocuğa tahsil edilen mekân, çocuğa ve sorunlarına ayrılan zaman ve gebeliği önleyici uygulamalar ekseninde bir kutuplaşma görüldü.

Çocukluğun hiç tanınmadığı bir çağdan, hukuksal, toplumsal, eğitimsel kurumlar içinde korunmaya alınan bir çocukluk kavramına geçiş tam dört yüz yıl sürmüştür. Çocukluğun kurumsallaştırılmasının ilk evrensel belirtisi ilköğretim yaşantısıdır, en son göstergesi de “Çocuk Hakları” hareketidir (Onur 1993, sunuş)

3.1.1 Klasik Yaklaşımlar ve Philippe Ariés’in Yaklaşımı

Özyaşamöyküleri incelenerek çocukluk hakkında bilgi edinmek mümkün iken, Orta Çağ boyunca çiftçi ya da esnafın hayat hikâyelerini yazmaları söz konusu değildi. Bir kaç rahibin anlatmaları istisnai bir durumdu. Ottokar Von Steiermark Macaristan’ın gelecekteki kralının doğumunu kutlarken “şimdi onun hakkında daha fazla bir şey yazmak istemiyorum; büyüyünceye kadar beklemek zorunda kalacak” diyerek, durumu net olarak ifade etmiştir. Benzer bir şekilde, İngiltere’de erken modern dönem boyunca

çocuklar edebiyatta ve romanlarda yer almamıştır. Çocuk, yetişkinler dünyasında olsa olsa sıra dışı bir figür olarak görülmüştür.

James A. Shult'a göre, antikçağdan 18.yüzyıla kadar olan yaklaşık 2000 yıl boyunca, Batı'da çocuklar eksik yetişkinler olarak görüldüler ve 'yetersiz', tamamen yetişkinlere bağımlı oldukları düşünüldüğünden yaşamları Orta Çağ yazarlarınca önemsenmedi. Ancak son zamanlarda çocukların, farklı ve özel olmaları nedeniyle ayrı bir araştırma alanı olarak çalışmaya değer olduğu düşüncesi oluştu. Antikçağdan miras kalan 'yetersiz çocuk' anlayışı ile 19. yüzyıl Romantiklerinin 'mistik çocuk' anlayışlarını karşılaştırmak bizi aydınlatacaktır. *Dante* de yaşam döngüsünü büyüme çağı (25'e kadar), olgunluk çağı (45'e kadar), düşüş çağı (70'e kadar) olarak bölerek, klasik geleneği devam ettirir. Burada orta yaşın ahlaki üstünlükleri açığa çıkmıştır. *Aristocu* anlayışa göre, çocuğun (genellikle erkek çocuğu kasteder) kim olduğu değil, kim olabileceği önemlidir. *Romantikler* ise, çocuğu Tanrının kutsadığı bir varlık ve çocukluk dönemini de bir ömür süren esin kaynağı olarak yüceltir. 19. yüzyılda bilim adamları ve eğitimciler için çocukluk devresini geniş çapta araştırmanın yolu açılmış olur. Fakat 20. yüzyılda bile çocukluk devresiyle ilgili eski düşünce biçimleri çok zor yok olmuştur. *Robert MacKay*'a göre ise çocukların yetersiz olduğunu savunan görüş, çocukların çocuk olarak araştırılmasını engellemekte idi. Ve çocukluğun araştırılmaya değmeyen "doğal" bir evre olduğu düşüncesi hala varlığını sürdürmekteydi.

Çocukluk devresi ve çocuklar hakkında bu tarz düşünceler son yıllara kadar güçlükle devam edebilmiştir. *Alan Prout* ve *Allison James* adlı sosyologlar, çocuk sosyolojisi üzerine yeni yaklaşımlar sunmuşlardır. Bunlardan üç tanesi tarihçiler için de oldukça verimli önermelerdir. Birincisi, "çocukların olgunlaşmamış olması biyolojik bir gerçektir, ama bu olgunlaşmamışlığın algılanışı ve anlamlandırılışı bir kültür olgusudur" yaklaşımıdır. Bu bağlamda şu soruyu yöneltebiliriz. Bugün Batı'da çocukluk masumiyet, zayıflık ve cinsiyetsizlik gibi özelliklerle özdeşleştirilirken, acaba Latin Amerika varoşlarında veya Afrika'nın savaşıyla hırpalanmış bölgelerinde aslında hiç öyle görülüyor mu? Yeni modelin ikinci önermesi, çocukluğunda sınıf-toplumsal cinsiyet- etnik köken üçgeni gibi sosyal analizin bir değişkeni olduğu ve diğer değişkenlerle birlikte düşünülmesi gerektiğidir. Mesela, orta sınıf çocukluğu, işçi sınıfı çocukluğundan farklıdır. Erkek, kız çocukluğundan farklı yetiştirilir. İrlandalı Katolik bir gencin deneyimleri Alman Protestan bir aileninkinden ayrı olacaktır. Üçüncü

önerme ise, çocukların, kendilerinin ve etraflarındaki hayatlarını tayin etmede aktif olduğunun kabul edilmesidir. *Dreitzel*'in kaydettiği gibi, yetişkinler ile çocuklar arasındaki ilişki, genç kuşağın kendi kültürü veya kültürlerin birbirini izlemesiyle ortaya çıkan bir çeşit etkileşim olarak tanımlanabilir.¹

Uzun zamandan beri çocukluk tarihçileri kendi alanlarında yalnız kalıyorlardı. 1950'lerin sonlarında bu alan “neredeyse bakir” olarak tanımlanabilirdi. Önceki çalışmalar, kurumsal araştırmalardı. Çocukluk ve çocuklar hakkındaki fikirler çerçeve dışında kalmıştı. Bununla birlikte tarihçiler de çocukluğun toplumsal yapılanışının farkına varmaya başlamıştır. Geçmişteki insan yaşantısının psikolojik boyutuna yönelen ilgi psiko-tarihçilik de çocuğun tarihsel inceleme alanına alınmasını desteklemiştir. Akılcı, faydacı ya da maddeci modeller yerine tarihe biricik, tekil, öznel yaşantılar, mikro ölçekler çerçevesinde yöneliş, bu yaşantılarda daima var olan çocuğun odağa gelmesini sağlamıştır(Tan 1993,s.7).

Phillippe Ariés'nin 1960'larda yaptığı çalışma, sosyal bilimciler için çok faydalı oldu. Çocukluğun değişken doğasını kanıtlamak için “*Centuries of Childhood*” daki ünlü “Orta Çağ toplumlarında çocukluk kavramı yoktu” iddiasına kilitlendiler(Ariés 1962,s.124). Bu çalışma Orta Çağda çocukluk olup olmadığı, “çocukluğun keşfinin” dönüm noktaları, çeşitli dönemlerdeki ebeveyn - çocuk ilişkilerinin doğası ve okulların rolü gibi konularda bir çok tarihsel tartışmaya neden oldu. Ariés, çocukluğun değişmez bir olgu olduğu konusundaki geleneksel varsayımları eleştiriyor ve çocukluk kavramının 15. ve 16. yüzyıldan önce var olmadığını savunuyordu (Tan 1989, s.1). Aslında Ariés çağdaş aileyi inceliyordu. Uzak geçmişe bakma ihtiyacı duyarak çocukluk düşüncesiyle aile arasında bir bağlantı kurdu. Böylece birini araştırırken diğerine de ulaşabileceğini biliyordu. İkisini birlikte ele aldı. Eski uygarlıkların hemen tümünde sanatın çocuk morfolojisini yok saydığını saptadı. Bir tek Eski Yunan'da çocukluk –Eros tasvirindeki gibi- gerçekçi biçimde resimleniyor, Roma dönemine geçişle birlikte çocukluk da öteki Helenistik temalarla birlikte ikonografiden tümüyle silindiğini gözlemledi.

¹Bu bölümde, buraya kadar özetlenen görüş ve alıntılar Colin Heywood'un kitabından aktarılmıştır. Bu görüşler ve değerlendirmeler için bkz: Baba bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 8-15.

Ariés, 10. yüzyılda sanatçıların çocuğu minyatür bir yetişkin olarak gördüklerini belirlemişti. Çocukluğun daha sonra 19. yüzyıldaki çocuk merkezli aileye nasıl geldiğini izleyebilmek için de sadece sanatta değil, dilde, edebiyatta, giysilerde, oyunlarda, okulda çocuk kavramının nasıl yansıdığını geniş, ayrıntılı, tarihsel örneklerle bizlere sunmuştu.

Neil Postman (1995), Ariés'in yaklaşımını ünlü kitabı "*The Disappearance of Childhood*" da şöyle destekliyordu: Orta Çağ dünyasında okuryazarlığın, eğitim düşüncesinin ve ayıp fikrinin olmaması, çocukluk fikrinin oluşmadığının göstergelerinden olmuştur. Bunlara ek olarak yüksek orandaki çocuk ölümlerini de söyler. Çocukların var kalma yetersizliklerinden dolayı yetişkinler, bize göre normal olan bağıllık duygusunu gerçekleştiremediler. O dönemde yaygın olan görüş, ancak bir kaçının yaşayabileceği düşüncesiyle çok çocuğa sahip olmaktı. Bu bağlamda insanlar açıkça kendilerini çocuklara bağlı hissetmezlerdi.14. yüzyılın sonlarına kadar çocuklar vasiyetnamelere bile dâhil edilmezdi. Çünkü bunun sebebi de yetişkinlerin çocukların uzun süre yaşamayacağına inanmaları idi. Avrupa'nın bir çok yerinde ölen çocukların cinsiyeti de kaydedilmezdi. Postman, bir başka açıdan da Ariés'in görüşüne dikkat çekiyordu.16. yüzyılda matbaa ve toplumsal okuryazarlığın bir sonucu olarak yeni bir iletişim ortamı biçimlenmeye başlamıştı. Matbaa yayınları, "okuma yeterliliğine dayanan" yeni bir yetişkinlik tanımı ve buna karşılık "okuma yetersizliğine dayalı" yeni bir çocukluk anlayışı ortaya çıkardı. Bu ortamdan önce bebeklik yedi yaşında biter ve yetişkinlik dönemi başlardı. Arada başka dönem olmadığı için kimseye ihtiyaç duyulmuyordu. İşte bu sebeple 16. yüzyıldan önce çocuk yetiştirme üzerine yazılmış kitap yoktu, Pediatrice bilim dalı gelişmemişti. Başka bir örnek ise, çocukların ve yetişkinlerin kullandığı dildi.17. Yüzyıl öncesinde çocukların jargonuyla ilgili herhangi bir yerde referansın olmayışındır. Hatta bu döneme kadar çocukluk kavramına ekonomik açıdan bakıldığında bağımlılık kavramına sarmalandığını görüyoruz. Yani ekonomik anlamda bağımsızlık kazananlar çocukluktan kurtuluyordu. Gündelik dilde çocuklukla ilintili olan oğul, oğlan, küçük vb. sözcükler, toplumun alt katmanlarındakileriyle, emir altındaki uşakları, erleri, hizmetkârları belirlemek için de kullanılıyordu. Bir anlamda çocuklar, geçici uşaklar sınıfı olarak görülüyordu, çocukluk onları yetişkinliğe hazırlayan bir çıraklık evresiydi.

Sonuç olarak Ariés, Orta Çağ Fransız toplumunun çocuk imgesiyle pek ilgilenmediği, çocukluğun estetikte olduğu gibi gerçek yaşamda da çabucak biten ve çabucak unutilan bir geçiş dönemi olduğu görüşüne varmıştı. Bu kayıtsızlığın, Orta Çağ demografisinin dolaysız, kaçınılmaz sonucu olduğunu düşünüyordu. Çocuk ölümlülüğü ve buna koşut olarak doğurganlık oranlarının yüksek olduğu bu toplumda insanların “olası bir kayıp” diye gördükleri bir şeye fazla bağımlılık geliştirebileceklerini düşünemiyordu. Ariés’e göre, çocukluğun keşfi süreci 13. Yüzyılda başlamış, bunun izdüşümleri 15. ve 16. yüzyılların sanat tarihinde görülebilmisti.14. yüzyıldan başlayarak, çocukların sahip olduğu düşünülen ve bugünkü anlayışlarımızla örtüşen özel kişilik, yapı ve şiirsel anlamın sanatta, ikonografide ve dinde dışavurumu yolunda bir eğilim belirmişti. 15. ve 16. Yüzyıllara gelindiğinde, örneğin, Meryem’in kollarındaki küçük İsa gibi anne-çocuk ilişkisini yücelten resimlerde modern çocuk kavramına benzer yansımalar yer alıyordu(Tan 1993,ss.9-10).

Ariés, 17. yüzyıldan itibaren “çocuk” kelimesinin bugünkü anlamıyla kullanılmaya başlandığını yazmıştır(Ariés 1962,s.33-49). Orta Çağda tüm kardeşlere aynı adın verilmesi geleneğinin yerine her çocuğa, anne-babanın beklentileriyle örtüşen, ayrı bir ad verilmesine de bu dönemde başlanılmıştı(Illick 1974,ss.303-350). Ayrıca, 17. Yüzyılın sonunda çocuklar için özel oyuncakların yapıldığı, büyük ve çocuk oyunlarının ayrıldığı, ilk çocuk giysilerinin ortaya çıktığı görüldü. Yine Ariés’e göre, çocukluk kavramı burjuvazi ve aristokrasiye özgüydü, erkekleri kapsıyordu. Alt sınıfların, köylü ve esnafın çocukları için, yetişkinlerden giysi, çalışma veya oyun açısından hiçbir farkı olmayan eski yaşam biçimi geçerliliğini sürdürüyordu.²

Ariés, Orta Çağ toplumunda çocukluk kavramının olmadığını söylerken, çocukların sevilmediğini veya terk ve ihmal edildiği anlamına gelmediğini özellikle vurguluyordu. Onun söylemek istediği daha çok çocukluğu yetişkinlikten ayıran doğasıyla ilgili bilinçliliğin olmayışydı. Bu yüzden çocuk anne ya da dadısının gözetiminden çıkar çıkmaz yetişkinlerin dünyasına dâhil oluyor ve bugün modern dünyada yadsınamaz çocuk davranışlarını sergileyebiliyor, yetişkinler yaptığı için normal karşılanıyordu.

²17. Yüzyılda, değişen çocuk yetiştirme örüntülerinin ayrıntılı tartışması için bkz. Illick J. (ed.) 1974, The History of Childhood, New York, The Psychohistory Press, s.303-350.

Ariés, çocukluk kavramını iki farklı boyutta geliştirdiğini gözlemlemiştir. Birincisi, burjuva aileler içinde çocukların, sevilip okşanacak varlıklar olduğu anlayışı ile ikinci olarak aile dışındaki çevrelerde yani din adamlarıyla hukukçu ve ahlakçılar arasında çocuk, Tanrı'nın korunması ve düzeltilmesi gereken kırılgan bir yaratığı olduğu anlayışının gelişmesiydi. 18. yüzyılda, ailedeki bu iki anlayışa bedensel sağlık ve hijyeni vurgulayan üçüncü bir öge daha eklenmişti. Çocuğun yalnız geleceği değil, varlığıyla ilgili her şey ilgi konusu olmaya başlamıştı. Artık çocuk ailenin merkezindeki yerini almıştı(Tan 1993, s. 10-11).³

3.1.2 Ariés'in Çalışmasına İlişkin Eleştiriler

Ariés'in araştırması, çocukluğun geçmişi konusunda verimli tartışmalara ve çalışmalara öncülük etti ve esin kaynağı oldu. Orta Çağ portrelerindeki yaşlı görünüşlü, yetişkin kılıklı çocuklara bakan tarihçiler, "o günlerde hiç çocuk yok muydu?" sorusuna cevap aramaya koyuldular.

Edebi Metinlerdeki kurgusal karakter Orta Çağ araştırmacılarına çocukluk hakkında saptırılmış görüşlere sahip olma riskini göze aldırır. Ve bu "duygusal yaklaşım" (edebi metinler) aile ve ebeveyn ilişkilerine ait soruları yanıtlamada ve gereken kanıtları bulmada önemli zorluklar yaşatmaktadır. Ariés, Edward Sharter ve Linda Pollock gibi tarihçilerin bilmek istedikleri, geçmişte ebeveynlerin çocukları hakkında ne hissettikleridir. Günlükler ve yaşamöyküleri gibi kaynakların günümüze kadar ulaştığı düşünülürse bu hiç de umutsuz bir çaba değildir; ama tavırlardaki bölgesel ya da sosyoekonomik değişkenlerin ya da davranışların nasıl değiştiği konusunda tahmin yürütmek zordur(Heywood 2003,s.14). Buradaki zorluk aslında tartışılan grubun eğitilmiş, okuryazar azınlığın gerisindeki kişilerin oluşturmasıdır. Eleştirmenler Ariés'i, tanımlarının anlaşılabilir oluşu, Shorter'i "çok az kanıta dayanmasına" rağmen çok kesin yargılara varması ve Pollock'u da oto sansürle yazılmış günlük ve hatıralara dayanarak, ebeveyn-çocuk ilişkisindeki hassas bağlantıyı kaybetmesi yüzünden kınarlar(Heywood 2003,s.15).Örneğin özyaşamöyküleri çocuğun dünyasına açılan güvenli bir noktaymış gibi görülebilir. Daha yakından bakınca, eldeki metnin kendi geleneklerini içinde barındıran edebi bir tür olduğu fark edilir. Değişen çocukluk anlayışıyla beraber kişisel olarak çocukların tanımlanmasından çok, teorik düzeyde

³ Özetlenen Ariés'in görüşleri Mine Tan'ın makalesinden aktarılmıştır. Mine Tan, Toplumsal Tarihte Çocuk, "Çocukluk: Dün ve Bugün", Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 1993,s.10-11.

çocuk olmanın ne anlama geldiğinin anlaşılması üzerinde durulmuştur. Anlam ve anlayış arasındaki ayırım, farklı toplumları, çocukluğun ne kadar sürdüğü, yetişkinleri çocuklardan ayıran özelliklerin ne olduğu konusunda karşıt fikir sahibi yapmıştır.

Bazı yazarlar N. Postman gibi Ariés'in, çocukluğun icat edilmiş bir kavram olduğu ve en çok dört yüz yıllık bir geçmişi bulunduğu yolundaki görüşünü paylaşmış, fakat Orta Çağ konusundaki nostaljisine karşı çıktılar. Jean-Louis Flandrin ise, belgelerini etkileyici bulurken, analiz metotlarını zayıf buluyordu. Bu modele tamamen karşı çıkanlarda vardı. Ünlü çocuk gelişimci ve psiko-tarihçi E. Erickson, çocuğu kültürel temaları yansıtan “ bir ayna gibi, bir yaratık gibi değil, aynı zamanda kültürün bir yaratıcısı ve bu anlamda başlı başına dinamik bir güç olarak” incelemekten yanaydı (Demos 1971,s.42). Psikologlar ve sosyologlar açısından Ariés'in çalışması olumlu karşılandı, çünkü onlar kitaba tartışmalı bir tez gibi değil, “tarihsel bir rapor” olarak bakmışlardı.

Öteki bazı yazarlar “Yüzyıllar boyu Çocukluk” kitabını üstün bir belagat örneği olarak gösterirken, Ariés'i rastgele ve eleştirisizce veri kullanmakla suçladılar. Örneğin R.W. Beales, Ariés savının Amerikan tarihinin kısalığından dolayı Amerika için uygulanamayacağını, İngiliz hatta Fransız deneyimleri açısından bile tümüyle geçerli olmadığını savunmuştu. Bazıları Ariés'in Orta Çağda çocukluk konusunda hiçbir bilincin olmadığı tezini abartılı buluyordu. Az da olsa çocukluğa özel bir bilincin var olduğunu gösteren çeşitli örnekler sundular. Orta Çağ kanunları genellikle yetimlerin miras haklarını korumakta ve bazen de bir evlilik için çocukların onayını almaktaydı. Çocukluk bilincinin varlığıyla ilgili bir başka örnek ise, Manastır yaşamıydı. Burada kalan çocuklar için yönetim, yetişkin rahiplerinkinden daha az sıkıydı. Benzer şekilde, Orta Çağ tıp kitaplarında, Efesli Soranus'un “Gynecology” adlı kitabındaki 23 bölümlük bebek bakımını birebir alan bir pediatri kısmına yer vermesiydi (Heywood 2003,s.22).

Son olarak Orta Çağda günümüzden farklı bir çocukluk kavramı olduğunu söyleyebiliriz. Ariés'in bu konudaki etkisini göz önüne alarak, onun geçmiş konusundaki algılarından yararlanabiliriz. Geçmişteki çocukluğu kavrayabilmek için değişik zaman ve mekânların farklılığını ortaya çıkarmak ve eldeki malzemelerin, kültürel koşulları ışığında açıklamak daha verimli bir yaklaşım olacaktır.

3.2 OSMANLI TARİHÇİLİĞİNDE ÇOCUK VE ÇOCUKLUK ÇALIŞMALARI⁴

Çocuk yetiştirme uygulamaları, eğitim yöntemleri ve ebeveyn-çocuk ilişkisinin belirlenmesinde biyolojik kanunlar kadar kültürel yapı da etkili olmuştur. Bunlar tarihsel süreç içinde değişiklik göstermiştir. Toplumun devamı, çocukların hayatta kalmaları için gerekli olan beslenmeye ve korunmaya ihtiyaçları olduğunu kabul etmekle mümkün olunmuştur. Dolayısıyla çocuk besleyip büyütmeye geleneğine sahip olmayan hiçbir toplum varlığını devam ettiremez. Aynı şekilde bu konudaki tecrübelerini aktaramayan toplumda hayatta kalamaz. Bu çıkarımlar Phillipe Ariés'e tepki olarak Shulamith Shahar'ın yazdığı "*Childhood in the Middle Ages*" kitabından bazılarıdır.

Tarihçiler, çocukluk tarihinin Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da gördüğü ilgi karşısında dünyanın diğer coğrafyalarında daha az tutkuyla karşılanmış ya da yeni geliyor olmasının çocukluk tarihine bütüncül yaklaşımlar geliştirme olanağını azalttığını kabul etmektedir(Stearns 2005,s.4). Son dönemlerdeki eğilimlere rağmen Osmanlı tarihçiliğinin de çocukların yaşamına pek ilgi göstermediği ortadadır. Fakat son yıllarda fazlaca ilgi duyulan Osmanlı toplumunda kadın, aile, toplumsal cinsiyet gibi konuların araştırılması çocukların yaşamlarına dair önemli ipuçları sağladı(Peirce 2003). Çoğunluğu mahkeme kayıtları ve fetva mecmualarına dayanarak yapılan bu çalışmalar, Osmanlı ailesinin büyüklüğü, çocuk evlilikleri, çocukların din değiştirmeleri gibi konulardaki bilgi birikimine önemli katkılar yaptı(Araz 2000,s.2).Henüz başlangıç noktasında olan Osmanlı toplumunda çocukluk tarihi için bu çalışmalar ilk adımları oluşturmaktadır. Aile ve kadın merkezli çalışmalar eğitim tarihi, ahlak ve tıp kitapları üzerine yapılan araştırmalarla desteklenmiştir. Bu araştırmalar sayesinde çocukların eğitimi, yetiştirilmesi, çocuk hastalıkları ve emzirme yöntemleri hakkında Osmanlı bilgin ve hekimlerinin düşüncelerine, çoğunlukla gündelik yaşama nasıl yansıdığı sorusuyla çok az ilgilenererek, nüfuz edilmeye çalışılmıştır(Sakaoğlu 2003, Toksöz 2012, s.55-95).Özellikle bu çalışmaların Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda çocuklara dair bilgi birikimine katkısı oldukça fazladır. Ancak çocuk emeği, kız veya erkek çocuk olmanın pratikteki yansımaları, farklı ekonomik ve sosyal sınıflara bağlı olarak

⁴ Bu bölüm, tez danışmanı Yrd.Doç. Dr. Fikret Yılmaz'ın yönlendirmesi doğrultusunda tekrar düzenlenmiş ve yazılmıştır.

çocukların yaşadıkları tecrübeler, çocuk oyunları, çok dinli ve etnikli Osmanlı toplumunda bu farklılığın çocukların yaşamının şekillenmesindeki yeri konusunda halen çok az şey bilinmektedir. Eugenia Kermeli'nin "Children Treated as Commodity in Ottoman Crete" gibi istisnai çalışmaların varlığını da unutmamak gerekir. Tanzimat öncesinde çocukluğun zor meselelerini inceleyen bir çocukluk tarihi henüz yazılmış değildir. Şehzade ve hanım sultanların yaşamlarına ışık tutacak ve nasıl yetiştirildiklerinin anlaşılmasını sağlayacak çalışma mevcuttur(Tezcan 2006).Fakat saraydaki bu yaşamın toplumun diğer kesimlerine ne katkı sağlayacağı henüz cevaplandırılmamıştır.

Çocuklar üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, Tanzimat sonrasına ilişkindir. Kaynakların çeşitlenmeye ve çocuklarla ilgili algıların değişmeye başladığı bu dönem, çocukluk tarihi çalışmalarına olumlu bir şekilde yansımıştır. Ancak Tanzimat öncesi çocukluğuna ilişkin araştırmaların sınırlı, var olanın da çoğunlukla görmezlikten gelinmiş olması bu çalışmaların bir kısmının naif genellemeler üretmesine yol açmıştır. Mesela, yaptığı araştırmalarla Osmanlı çocukluk tarihinin gelişiminde önemli bir yeri olan Cüneyd Okay, Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda çocukların "küçük yetişkin"ler olarak görüldüğünü iddia etmiştir.

Okay, Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler adlı çalışmasında Osmanlı toplumunda Tanzimat'a kadar çocuğun "farklı bir varlık olarak" algılanmadığını yazacaktır. Okay'a göre "şüphesiz çocuklar sosyal hayat içinde her zaman mevcuttlardı. Aile içinde bulunuyor, sokakta oyun oynuyor, okula gidiyorlardı. Bununla beraber çocuğun farklı bir varlık olduğu, değişik şeylere ihtiyaç duyduğu ya bilinmiyor ya da böyle şeyler akla bile gelmiyordu." Okay, "çocukların Tanzimat'tan önceki gündelik hayatları hakkında kesin bir fikre sahip olmak için eldeki veriler yeterli değildir... sağlıklı bir hükme varabilmek için o devirle ilgili bütün kaynakları taramak gerekir" diye yazmış ancak bunu beklemeden "bu dönem çocukları ile ilgili söylenebilecekler özetle, mektebe başlama merasimi olan ' min alayları,' basit ve ilkel oyunlar ve oyuncaklar ve sünnet törenlerinden ibarettir" diye ekleyerek genellemeler yapmaktan da kendini alamamıştır(Okay 1998, s.26-28)

Okay'ın ilham kaynağı önemli oranda Marianna Yerasimos'un 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla değin Osmanlı topraklarını ziyaret eden batılı seyyahların gravür ve çizimlerine dayanan bir çalışmasıdır. Yerasimos'un temel savını iki cümlede özetlemek

mümkündür: “Yabancı ressamların çizmiş olduğu bu çocuklar, Osmanlı toplumunda çocukların giyim kuşamları ile tam anlamıyla ‘küçültülmüş’ büyükler olduğunu göstermektedir. ... Aries’in Batı toplumları için belirlediği bu özelliğin Osmanlı toplumu için de geçerli olduğunu saptamak ilginçtir(Yerasimos 1994,s.58).” Ancak Yerasimos’un “ilginç” olarak nitelendirdiği benzerlik Osmanlı tarihçiliği için bir yenilik sayılmamalıdır. Daha 19. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı toplumu ve yaşamı hakkındaki isabetli ve ayrıntıları kaçırmayan gözlemleriyle Miss Pardoe, “iki yaşındaki bir çocuk ile yirmi yaşındaki bir kadının kıyafetleri arasında bir fark olmadığını” yazmıştır(Pardoe 1838,s.246). Sadece birkaç gözlem ve gravürden yola çıkarak Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda çocukların “küçük yetişkin”ler olarak görüldüklerini söylemek ne kadar doğru olur.

Çocuklarla ilgili algıların Batı dünyasındaki dönüşümünden yola çıkan Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası* adını taşıyan çalışmasında 19. Yüzyıl öncesinde Osmanlı çocukları hakkında ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmak için yeterli kaynağın bulunmadığını kabul etmekle birlikte önemli oranda Yerasimos’un düşüncelerine dayanarak , “Tanzimat dönemine kadar, sosyo –politik açıdan Osmanlı toplumunda çocukların ‘farklı’ ve ‘müstakil’ bir konumu olmadığı”nın iddia edilebileceğini ileri sürmüştür. Öztan’a göre “Tanzimat’a kadar kaleme alınan eserlerde, çocuklara ve çocukluğa neredeyse hiç yer verilmemiştir.” Yine ona göre “çocuklara ilişkin sorunların Tanzimat öncesinde modern anlamda kurumsal bir ilgiden uzak “olması da çocuklarla ilgili algıların bir yansımasıdır(Öztan 2012,s.25-26).Çocuklar, devletin müdahale etmekten kaçındığı aile içi ilişkilerin bir parçasıydı. Ancak devlet, kendisine başvurulduğunda ya da gerekli gördüğünde müdahale etmekten de çekinmiyordu. Diğer yandan çocukluğun ve çocukların yazılı metinlerde dikkate alınmadığıyla ilgili düşüncelere sahiplenirken acele edilmemelidir. Yalnızca çocukların yetiştirilmesine adanmış terbiye kitaplarının varlığı dahi bu husustaki iddialarla temkinli olunması gerektiğini anlatmaktadır(Araz 2013,s.21).

Osmanlı ilim dünyasında telif edilmiş olan bazı ahlak eserlerinde, aile ahlakı ile ilgili bölüm içinde çocuklarla ilgili müstakil başlıklar yer almaktadır. Bu eserlerde genel olarak çocuklarla ilgili bölümler, hem çocuk eğitimi ve terbiyesi konusunu içermekte hem de çocuklara öğretilmesi gereken birtakım genel görgü kurallarını kapsamaktadır. Ahlak eserlerinde, çocukla ilgili konu, çocuğun doğumundan önceki eğitimle başlayıp,

yetişkin bir birey olduğu döneme kadar olan evredeki eğitimini kapsamaktadır. Ayrıca genel görgü kuralları başlığında yer alan kısımlarda ise herkesin bilmek zorunda olduğu ve bu bakımdan çocukları öğretilmesi elzem olan d b-1 mu şeretten bahsedilmektedir. Fakat bazı ahlak eserinde bu kurallar, herkesin bilmesi gereken ilkeler olarak geçmekle birlikte, ahlak eserleri hakkında yazılmış ikincil kaynaklarda “genel görgü kuralları” olarak zikredilmektedir. Dolayısıyla ahlak eseri yazarlarının da bu konu üzerinde önemle durduğu görülmektedir. Onlara göre, bebeklikte başlanan eğitimde davranış eğitimi önceliklidir. Çocuğun aldığı gıdaların karakterine iyi ya da kötü şekilde etki etmesi bakımından çocuğun yetiştirilmesinde ilk dikkat edilmesi gereken hususlardan biri olarak onun gıdası ve beslenmesi görülmüştür. Çocuğun helal gıda ile beslenmesi onun iyi ahlak sahibi olarak yetişmesinde önemli rol oynadığı vurgusu yapılmıştır. Bundan sonra çocuğun ilk öğrenmesi gereken şeyler arasında yemek ve sofrada adabı, sade giyinmek, beden, giyim ve çevre temizliği söylenebilir. Ahlak kitaplarında bu hususların geniş bir şekilde ele alındığı ve çocuk konusu üzerinde önemle durulduğu görülmektedir(Tokgöz 2012,s.90-91).

Türkiye’de çocukluğun tarihini modernleşme sürecinin bir parçası olarak gören Bekir Onur, çocukluk tarihi araştırmalarının gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. Ayrıca sadece yazdıklarıyla değil çocuk kültürü tarihinin araştırılmasının kurumsal bir çerçevede yapılmasını sağlayacak kurumların oluşmasına da öncülük etmiştir. Onur, çalışmalarını daha çok son dönem Osmanlı tarihi ve erken dönem Cumhuriyet tarihi içerisinde yer alan anılara dayandırırken, daha önceki dönemlerle ilgili çocuklara dair son derece zayıf sayılabilecek genellemelerde bulunmuştur. Örnek verirken, Ahlak kitaplarına dayanarak Osmanlı dünyasındaki çocuklar ve çocukluk algısı üzerine şöyle bir yorum yapmıştır; “Osmanlı Öğüt kitaplarında-kadınlara olduğu gibi- çocuklara pek olumlu bakılmadığı söylenebilir. Örneğin Attar çocuklarla yoldaşlığı ahmaklık saymakta; Sadi yetiştirme konusunda sert önerilerde bulunmakta; Tusî kızların okuma yazma öğrenmesine karşı çıkmakta; İbrahim Hakkı soru sormaya, itiraz etmeye iyi gözle bakmamakta; Vehbi çocuğu geliştirecek birçok şeyi ona yasaklamaktadır. Daha da çoğaltılabilecek bütün bu örnekler, Osmanlı toplumunda modernleşme çağına gelinceye kadar aydınlar eliyle olumsuz bir çocukluk anlayışı ve eğitim felsefesi telkin edildiğini göstermektedir (Onur 2007, s. 76). Fakat aynı kaynakları kullanan başka bir

tarihçi ise örnek verilenleri pekiştirmek yerine tam tersi düşüncelere ulaşmakta zorluk çekmemiştir(Toksöz 2012, s.55-95).

Osmanlıdan günümüze çocukluk algısı ve çocuklarla ilgili pratikler önemli değişimlere uğramıştır. Ancak böyle bir değişimden Osmanlıların 19. yüzyıl reformlarına değin çocukları yetişkinlerden ayrı görmeye istekli olmadıkları sonucu çıkarılmamalıdır (Araz 2013, s.22). Osmanlılar muhakkak ki İslam dünyasından⁵ devralıp geliştirdikleri çocukluk hakkında zengin bir birikime sahip olacaklardı. Osmanlılar çocuklar üzerine tartışıyor, sorunları mahkemeye taşıyabiliyor ve onların yetişkinlerden farklı olduklarını, değişik şeylere ihtiyaç duyduklarını çok iyi biliyorlardı. Burada fetva mecmualarında çocuklara ayrılmış bölümlere, mahkeme kayıtları üzerine yapılmış çalışmalara bakmak bize Osmanlılardaki çocukluk algısı ve nasıl şekillendiği hakkında fikir vermeye yetecektir. Kadı sicilleri ve fetva mecmualarının yanı sıra Osmanlı çocukluk tarihçiliğinin daha fazla imkâna sahip olduğunu söylemek gerekirse tarihçiler; kendine adanan kişinin çocuklarına değinen menakıpnameleri (Hagen 2002, s.95-118), aralarında çocukların da olduğu aile fertleri için yazılan mersiyeleri (İsen 1994, s.116-122, 455), çocuk mezar taşları (Açıkgöz(yüksek lisans tezi) 2007) ve çocuk hastalıkları ve bakımı üzerine yazılmış tıp kitaplarını (Şafak 2006-2009, s. 227-313) incelemeyi ihmal etmemelidir(Araz 2013, s.29). Bekir Onur’a (2005) göre; “sosyal bilimlerin hangi alanında olursa olsun yaşam öykülerinden bilimsel araştırma amacıyla yararlanmak olanaklı. Anı edebiyatından yola çıkarak bir yetişkin gelişimi kuramı ya da bir çocukluk tarihi çalışması da yapabilirsiniz.” Fakat anı edebiyatının ürünlerini araştırmak yıllar alan bir süreç gerektirmektedir. Osmanlı çocuk tarihi konusunda orijinal bilgiler barındıran yalnızca birkaç eser mevcuttur. Aynı durum seyahatnameler içinde söz konusu diyebiliriz. Genel seyahatname değerlendirme ve yorum kitapları bu boşluğu doldurur niteliktedir.⁶

⁵ Ortaçağ İslam dünyasında çocuklar ve çocukluk üzerine Gil’adi’nin kaynakçada yer alan eserine bakılabilir.

⁶Osmanlı çocuk tarihine dair genel ve açıklamalı bibliyografya için, Çınar’ın kaynakçada yer alan eserdeki makalesine bakılabilir.

4.KAYIP, KİMSESİZ VE EVLATLIK ÇOCUKLAR

Kendilerine bakabilecek beceri ve imkândan yoksun küçük çocukların korunması ve kollanması gerektiği düşüncesi, Osmanlı hukukunun ayırt edici bir özelliğidir. İslam çocukları naif, narin, bağımlı varlıklar olarak görmüş ve haklarını güvence altına almak için çeşitli kanunlar koymuştur. Çocuklar konu olduğunda gerekirse yasalar bile esnetilebilirdi. Onların etkiye açık ve savunmasız olduklarının iyi bilindiğini yine yasaların gerektiğinde ebeveynlerin çocuklar üzerindeki tasarrufunu kısıtlamasından anlıyoruz. İslam hukuk düzenlemelerinde liyakat, aidiyetin önüne geçebilirdi. Böylece çocuklar yasalar sayesinde kendilerinden daha güçlü konumda olan yetişkinlerle ilişkilerinde yaşanan olumsuzluklardan korunmuş oluyorlardı.

4.1 ÇOCUK VE HUKUK¹

İslam dünyasında çocukları ve çocukluğun farklı dönemlerini tanımlamakta kullanılan zengin bir söz dağarcığı mevcuttu. XI. yüzyılda yaşamış Endülüslü bilgin İbn Sîda'nın hazırladığı ve içinde çocukların bakımı, beslenmesi ve yetiştirilmesiyle ilgili bölümlerin de yer aldığı Kitab al-Muhassas adındaki sözlükte çocukların farklı gelişim aşamalarına tekabül eden kırk kadar tanımlama bulunmaktadır(Gil'adi 1992, s.117). Çocuklara gösterilen ilginin yoğunluğu çocukluk tasavvuruyla yakından ilintiliydi. İnsan yaşamının çocukluk dönemi, kendine has fiziksel ve psikolojik özellikleriyle, ayrı bir ilgiyi gerektiren, yetişkinlikten farklı bir dönem olarak görülmekteydi. Çocuklara gösterilen yoğun ilgi, insanoğlunun yaşam serüveninin doğumdan sonraki ilk birkaç yılının sıkı bir şekilde takip edilmesi sonucunu doğurmuştur. Hekimler, hukukçular ve çocuklar üzerine yazan bilginler çocukluğu, her birinin kendine has özellikleri ve toplumsal karşılıkları olan farklı dönemlere ayırarak ele almıştır.

Çocukla ilgili meseleler, diğer anlamları yanında "çocuk" manasında da kullanılmış olan çok sayıda değişik kelime etrafında geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Bunların başlıcaları *ibn*, *veled* (*çocuğu evlâd*), *gulâm*, *sagîr*, *zürriyet*, *hafede*, *ehl*, *âl*, *yetîm*, *rebâib* vs. kelimeleridir. Kullanıldıkları yer ve üslûp bakımından genellikle bu kelimelerle henüz bulûğ çağına ermemiş insan kastedilmektedir.

İnsan hayatı normal şartlarda doğumla başlayıp ölüme kadar süren bir bütündür. Bununla birlikte gerek bedenî gerekse ruhî gelişim özellikleri yönünden kendi içinde farklı bazı devrelere ayrılır. Genellikle çocukluk, ergenlik, yetişkinlik ve yaşlılık olarak

¹“Çocuk ve Hukuk” bölümünde özetlenenler; DİA, “Çocuk” maddesinden aktarılmıştır.

belirlenen bu devrelerden her biri bir öncekinin etkisi altında oluşmakta, özellikle insanın bedenî ve ruhî gelişmesinde çocukluk devresine birinci derecede önem verilmektedir.

Üreme bütün canlılarda evrensel bir kanundur; İslâm'a göre evlenmenin gayelerinden biri, hatta en önemlisi çocuk sahibi olup neslin devamını sağlamaktır (Gazzâlî, II, 20). Esasen her insanda, bu dünyada kendi nesebini ve zürriyetini devam ettirmek için fitrî bir arzu vardır.

İslâm'da çocuk hakları başlıca şu noktalarda toplanabilir: *i. Güzel isim.* Çocuğa verilen ad konusunda İslâm'ın evrenselliğini ve farklı kültür çevrelerinin mevcudiyetini dikkate almak zorunluluğu vardır. Hangi dilde olursa olsun çocuğa verilen isim, onun yetiştiği toplumda ve bulunduğu kültür çevresinde alay konusu yapılmayacak ve onu küçük çevresinde alay konusu yapılmayacak ve onu küçük düşürmeyecek isimlerden olmalıdır. *ii. İyi terbiye.* Çocuğun en mükemmel şekilde yetişmesi, ihtiyaç duyduğu bütün insanî ve ahlâkî faziletleri, sosyal kural ve davranışları, dinî inanç ve değerleri öğrenmesi ve yaşaması, ruh ve beden bakımından sağlıklı bilgili ve faziletli, ayrıca sanat ve yetenek sahibi olabilmesi için ana babanın bütün imkânlarını kullanarak gayret sarf etmeleri gerekir. *iii. Evlendirme.* Ana babaya ait olan neslin korunması görevi, bulûğ çağına gelen evlâdın bir yuva kurmasına imkân hazırlanmasıyla yerine getirilmiş olur. . Aralarında herhangi bir ayırım yapmaksızın çocuklarına karşı eşit davranmak, ana babanın başlıca görevlerinden biri ve aynı zamanda çocuğun da tabii hakkıdır (Müşned, IV, 269). Çocukların kız-erkek, büyük-küçük, öz veya üvey olması sonucu değiştirmez. Kadının, erkeğin mülk ve tasarrufunda bir eşya gibi telakki edildiği İslâm öncesi Arap toplumunda kız çocuğu ailede maddî bakımdan bir yük, sosyal bakımdan da bir utanç kaynağı olarak görülmüştür. Genel olarak iradî ve maddî tasarruflarda eşit muamelenin gerekli olduğu kabul edilmiştir. Buna göre ana babanın hibe, hediye, miras gibi maddî konularda adaleti gözetmesi ve kardeşler arasında ayırım yapmaması önemli bir esastır.

Anne-çocuk ilişkisi, çok yönlü ve psikolojik açıdan farklı sonuçlar doğuran fitrî bir ilişkidir. Bu sebeple İslami kaynaklarda anne-çocuk ilişkisine geniş yer verilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in, annenin çocuğunu modern psikolojide "bebeklik dönemi" kabul edilen "tam iki yıl" süreyle emzirmesi yönündeki tavsiyesi (el-Bakara 2/233; Lokman 31/4), çocuğun beden yapısının teşekkülünde anne sütünün önemini ortaya koyar. Nitekim en son tıbbî tespitler de çocuğun beden ve ruh sağlığı hususunda anne sütünün

yerini başka hiçbir gıdanın ve anne kucağının yerini başka hiçbir ortamın tutamayacağını göstermiştir. Hayata gözünü açan insan yavrusu, etrafında güvenli ve rahat bir dünyanın mevcut olduğu hissini yaşadığı ölçüde ruhen gelişip olgunlaşmaya doğru ilerler. Anne ile çocuk arasındaki hissî ilişkilerin canlılığı, fitrî bir duygu olan anne sevgisi ve şefkati, çocuğun ruhî melekelerinin sağlıklı gelişmesinde temel etkidir. Modern ilmî araştırmalar, bu sevgiden mahrum olarak büyüyen çocuklarda sağlam ve güçlü bir kişilik yapısının gelişmesinin ve temel güven duygusunun yerleşmesinin hemen hemen imkânsız olduğunu ortaya koymuştur. Bu bakımdan İslâm dini çocuğun belli bir yaşa kadar annenin bakım ve terbiyesinde kalmasını öngörür. Çocuğun anne şefkatine ve sevgisine muhtaç olduğu çağ, "temyiz yaşı" denilen yedi yaşına kadarki devredir. Herhangi bir sebeple anne ve baba arasında çocuğun terbiyesini üstlenmede anlaşmazlık çıkması halinde, hukukçular genellikle erkek çocuğunun yedi-dokuz, kız çocuğunun ise dokuz-on bir yaşına kadar anne tarafından bakılmasının uygun olacağını hükme bağlamışlardır.

İslâm eğitmcileri, eğitimin doğumla birlikte hatta daha önceden başlaması gerektiği hususunda görüş birliği içindedir. Bu görüşün dayandığı iki temel fikirden biri, ana babanın ahlâkî ve fikrî yapılarının çocuğun eğitiminde büyük etki gücüne sahip olması, diğeri de çocuğun esnek bir tabiata sahip olup iyi veya kötü her türlü dış etkiye açık bulunmasıdır. Bu durumda çocuğu sağlıklı, ahlâklı ve dindar yetiştirmek, ancak çok erken yaşlardan başlayarak onun eğitimini ciddiye almakla mümkün olur. Bebeklik döneminden itibaren uygulanmaya başlanan alıştırmalarla çocukta sağlam bir ahlâkî yapının oluşması hedef alınmalıdır. Bunda davranış eğitimi her şeyden önce gelir. Küçük yaşlarda çocuktaki yanlış davranışların önüne geçilmediği takdirde ileri yaşlarda bunların telâfisinin imkânsız olduğu kabul edilir(Hökelekli 2005,ss.355-57).

İslâm hukukunda doğumla başlayan ve ergenlik çağına kadar devam eden döneme "çocukluk", bu dönemi yaşayan kimseye de "çocuk" denir. Çocukluk; doğumdan temyiz çağına ve temyizden ergenliğe kadar olmak üzere ikiye ayrılır. Birinci dönemdeki çocuğa "gayri mümeyyiz", temyiz çağındakine de "mümeyyiz" denir. Her iki dönemdeki çocuk farklı dinî-hukukî hükümlere tâbidir.

Çocuğun bakımı, terbiyesi, mal varlığının idaresi, gerektiğinde evlendirilmesi ebeveyne ait haklar ve sorumluluklar grubuna girer. Bu hak ve sorumluluklar Batı hukukunda velâyet kurumu altında toplanmışken İslâm hukukunda iki ayrı kuruma, hidâne ve

velâyete paylaştırılmıştır. Çocuğun bakımı ve terbiyesi (hidâne) evlilik devam ettiği sürece çok defa ana babanın ortaklaşa yürüttükleri bir işlev olmaktadır. Ancak evliliğin sona ermesi durumunda çocuğun bakım ve terbiyesinde belli şartlarda annenin öncelik hakkının bulunduğu kabul edilmiştir. Bu öncelik, çocuğun anne sevgisi ve şefkatiyle büyümesinin onun psikolojisine olan olumlu katkılarından ötürüdür. Annenin ölümü halinde bu hak onun gerekli şartları haiz olan kız kardeşine vb. kadın akrabalarına geçer. Hidâne Hanefilere göre hem anne hem de çocuk için bir hak olduğundan annenin çocuğunun bakımını talep etme hakkı bulunduğu gibi kaçınma durumunda da belirli şartlarla bunu yapmaya zorlanabilir. Çocuğun hangi yaşlara kadar annenin bakımı ve gözetiminde bulunacağı meselesi cinsiyete göre değişiklik gösterir. Umumiyetle erkek çocuklar yedi- dokuz, kız çocuklar da dokuz- on bir yaşına kadar annenin bakım ve gözetimi altında kalırlar. Bu yaşlardan sonra kimin gözetiminde bulunacakları meselesi yine çocuğun cinsiyetine ve ana babanın konumuna göre farklılık arz etmektedir. Çocuğa ait malların idaresiyle evlenme gibi şahıs varlığıyla ilgili önemli kararların alınmasında ise öncelik babaya, baba sağ değilse baba tarafından dededen başlamak üzere babanın erkek akrabalarına verilmiştir.

Doğumla birlikte tam bir kişilik kazanan ve buna bağlı olarak zimmete ve vucub ehliyetine sahip bulunan gayri mümeyyiz çocuk her türlü hak ve borca ehil hale gelir. Satım, miras, vasiyet, hibe vb. yollarla intikal eden her türlü hakkı iktisap edebildiği gibi kendisi için yapılabilen hukukî işlemlerden doğan, ayrıca usul ve akrabalık nafakası gibi sosyal yardımlaşmanın gereği olan ve doğrudan İslâm hukukundan kaynaklanan, haksız fiillerin sonucunda meydana gelen borçlara da muhatap olur. Çocuk öşür vb. vergileri ödemekle de mükelleftir. Çocuğun mallarından zekât verilip verilmeyeceği hususu ise tartışmalıdır. Hanefîlerin dışındaki mezheplere göre diğer vergiler gibi zekât da çocuğun mal varlığını ilgilendirmekte, dolayısıyla bu mallar için zekât verilmesi gerekmektedir. Hanefî hukukçuları ise vergi yönü bulunmakla birlikte zekâtta ibadet unsurunun ağır bastığını kabul ederek ibadet yükümlülüğü bulunmayan çocuğun malları için zekâtı da gerekli görmezler.

Hak ve borç doğurucu hukukî işlemler gayri mümeyyiz çocuklar adına kanunî temsilcisi tarafından yapılır. Çocuk, temyiz gücüne sahip bulunmadığı bu dönemde bağış kabulü gibi tamamen lehine olan hukukî işlemleri yapamadığı gibi kanunî temsilcisi tarafından

satın alınan bir malı teslim alması vb. tasarruf muamelelerinde de bulunamaz. Bu sebeple çocuğa yapılan teslimin hukukî bir sonucu yoktur.

Gayri mümeyyiz çocuğun cezaî ehliyeti yoktur. Bunun sonucu olarak had ve kisası gerektiren bir suç işlemesi halinde cezalandırılmaz. Ancak kişi hakkının ihlâli söz konusu olduğunda çocuk doğacak mali sorumluluktan kurtulamaz. Meselâ kisası gerektiren bir suç işlerse kisas cezası diyete dönüşür, bu diyeti de çocuğun âkilesi öder. Yine hırsızlık yapması halinde çocuğa had cezası verilemezse de çaldığı mal iade edilir, malı telef etmişse tazmin sorumluluğu vardır.

Temyiz çağı, çocuğun(mümeyyiz çocuk) iyi ile kötüyü, kâr ile zararı ayırdığı bir dönemdir. Bu çağın başlangıcı olarak genellikle yedi yaş kabul edilir. Temyiz gücünün teşekkülünde insan ve çevre faktörü de önem arz ettiğinden bu çağın başlangıcı çocuktan çocuğa farklılık gösterebilir. Temyiz çağından itibaren çocuğun tâbi olduğu dinî-hukukî hükümler öncekinden kısmen farklıdır.

Eda ehliyeti bakımından mümeyyiz çocuk eksik ehliyetlidir. Bu konuda onu ilgilendiren hukukî işlemler üçe ayrılır:

i. Lehine olan işlemler. Bağış kabulü gibi sadece mal varlığında artmaya yol açan işlemleri mümeyyiz çocuk kimseye danışmadan yapabilir.

ii. Aleyhine olan işlemler. Vakıf kurmak, kefil olmak gibi mal varlığında azalmaya yol açan işlemleri hiçbir şekilde yapamaz. Bu tür işlemleri veli veya vasînin de yapma yetkisi bulunmadığından bunlara izin veya icazet vermesi mümkün değildir. Hayır işlerine yönelik olarak vasiyet yapması ise tartışmalıdır.

iii. Lehine ve aleyhine olma ihtimali bulunan işlemler. Mümeyyiz çocuk satım, kira gibi lehine de aleyhine de olması muhtemel hukukî işlemleri, Hanefî ve Malikilere göre kanunî temsilcisinin ya önceden izin veya sonradan icazet vermesiyle yapabilir. Hanbelîlere göre ise bu işlemlerin geçerli olması için mümeyyiz çocuğa önceden kanunî temsilcinin izin vermesi gerekir; sonradan verilen icazetle bu tür işlemlerin yapılması mümkün değildir. Şafîlerde kural olarak velinin yapabildiği işlemleri mümeyyiz çocuk yapamaz. Çocuğun vasiyetinin geçerli olması, bu işlemin veli veya vâsi tarafından yapılamaması sebebiyledir.

Çocukluk çağı ibadetler, ceza ve aile hukuku bakımından bulûğla sona ermekte ve ergen kimse tam ehliyet kazanmaktaysa da malî yönü bulunan hukukî işlemler açısından sadece bulûğ yeterli görülmemekte, onunla birlikte reşit olma niteliği de aranmaktadır. Bulûğ çağına gelmiş fakat reşit olmamış kimseler malî işlemler bakımından mümeyyiz küçükler gibi yine eksik ehliyetli kalmaya devam ederler(Aydın 1993,ss.361-363).

4.2 LAKİT (BULUNTU ÇOCUK)²

Literatürde “bulmak, bir şeyi yerden almak” anlamındaki lakt kökünden türeyen ve “bulunan şey” anlamına gelen lakit fıkhıta “terk edilmiş ya da kaybolmuş olup başkası tarafından bulunan ve anne babası bilinmeyen çocuk” demektir. Menbûz aynı kökten gelen lukata ise sahibi bilinmeyen buluntu malı ifade eder. Terkedilmiş ya da kaybolmuş çocuğu veya malı bulana mültakıt, bulma işlemine de iltikât denir.

İslam fakihleri lakîti; “terk edilerek kaybolmuş çocuk”, “ebeveyni veya köleliği bilinmeyen küçük çocuk, “ailesinin fakirlik korkusuyla veya zina suçlamasından kurtulmak için terk ettiği canlı çocuk”, “nesebi ve köleliği bilinmeyen, yolda bırakılmış veya kaybolmuş gayri mümeyyiz küçük” şeklinde tanımlarlar.

İslam’ın temel öğretisinde insan yeryüzündeki en değerli varlık, insan hayatının korunması da dinlerin gönderiliş amaçlarından ve hukuk düzeninin temel ilkelerinden biri olarak görülmüştür. Çeşitli sebeplerle ebeveyn tarafından terk edilmiş veya kaybolmuş çocukların mümkünse ebeveyninin bulunması, değilse güvenli bir usulde onların himaye altına alıp topluma kazandırılması konusunun İslam muhitinde dini ve ahlaki ödev olarak algılanıp bu konuda hukuk teorisi oluşturulması ve bu kimseleri korumaya yönelik bir dizi kuralın geliştirilmesi böyle bir anlayışın ürünüdür.

Kadı sicilleri arasında rastladığımız kayıp çocuk vakası bize “bulunan bu çocuğa ne olmuştur?” sorusunun cevabını merak ettirmiştir.

16. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul’un Üsküdar iskelesinde henüz bâliğ olmamış Horasani Murad isimli bir çocuk bulunmuş ve görevlilere teslim edilmiştir³. Bundan sonrasında öncelikle kanunlar çerçevesinde hareket edilerek çocuğun güvenli bir şekilde ailesine ulaştırılması elbette sağlanacaktı. Fıkıhçılar, lakite bakma sorumluluğunun

² “Lakit” bölümünde özetlenenler; DİA, “Lakit” maddesinden aktarılmıştır.

³ Bkz. EK.2 / a.

devlete ait olduğunu düşünmüşler fakat pratikte bu çocuklara bakmak onları bulanların sorumluluğuna dönüşmüştür (Düzdağ 1983,s.35-6, mesele 24).

Çocuğu bulan kimsenin onu himaye etmesinde önceliğinin olabilmesi için akıllı, baliğ, iyi ahlaklı ve çocuğu koruyabilecek güç ve imkâna sahip bir kimse olması gerekir. Böyle değilse hâkim çocuğu ondan alıp o vasıflarda başka bir kişiye verir. Lakîti himayesine alma hususunda kadın-erkek arasında fark gözetilmez, süt emme çağındaki çocuklar için emzikli kadına öncelik verirler. Fakihlerin birçoğu, ebeveyninin Müslüman olduğu anlaşılan bu çocuğun gayrimüslime verilmesine izin vermezken, Hanefiler bulanın çocuğu koruyacak ehliyetinde olmasını yeterli görür. Ancak bu özelliklere sahip gayrimüslimin yanındaki lakîtin temyiz çağına geldiğinde alınacağını belirtirler.

Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin *Behçetü'l-Fetevâ* adlı eserinde Kitabı'l-Lakit bölümünde geçen hükme göre; İslam beldelerinden birinde bulunan lakitin hürriyetine onay verilmiştir. Köle mi, hür mü olmasında öncelik hürriyete verilmiştir⁴. İnsanda asıl olan hürriyet olup kölelik arızı bir durum olduğundan lakît aksi ispatlanmadığı sürece hür kabul edilir. Dini ne gelince, esasen küçük çocuk için dinden söz etmeye mahal olmasa da buluğa ermeden ölmesi gibi bazı muhtemel gelişmeler sebebiyle lakîtin tabi olacağı dini ahkâmı belirlemek için gerekebilir. Bunun için de fakihlerin çoğunluğu lakîtin ülke veya bölgedeki hâkim dinin esas alınacağı söylerken Hanefilerden İmam Muhammed ile Malikilerden Eşheb bu konuda bulanın dininin esas olacağı görüşündedir. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi, Müslüman ve gayrimüslimlerin yaşadığı bir beldede yol üstünde evinin kapısı önünde bulan zımmi bir kadın onu alıp evine getirse ve terbiye etmeye başlasa fakat yine zımmi bir kimse gelip “benim oğlumdur” diyerek delil sunup dava etse o çocuk için şeyhülislamın hükmü; çocuğun nesebinin dava eden kimseyle sabit olduğu yönünde olmuştur. Devamında ise, İslam beldesinde bulunan bu çocuğun İslam olduğuna hüküm vermiştir⁵. Lakitle ilgili meseleler arasında en önemli olanı nesebidir. Lakîtin ebeveyni bilinmediğinden kural olarak nesebi de yoktur. Aksi şahitlerle mahkeme huzurunda ispatlanmadığı sürece hüküm böyle olacaktır. Aşağıdaki belgede olduğu gibi; 1563'te İstanbul Balat

⁴ Bkz. EK.3 /a.

⁵ Bkz. Ek.3 /b.

mahkemesinde Misbah b. Abdullah adlı çocuğun aslen hür olduğuna ve babasının kimliği açıklanarak nesebine hükmedilmiştir.

İstanbul Kadı Sicilleri Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.970-971/M.1563)

40 [8b-ı, Arapça] Misbah b. Abdullah adlı çocuğun köle olmadığı;

Râcil Mehmed b. Abdullah, râcil Ali b. Abdullah, Hızır b. Habib, Mustafa b. Abdullah ve Hüseyin b. Abdullah nâm kimesneler, müdde'â aleyh Silahdâr Mehmed b. Mahmud nâm kimesne mahzarında, âti'z-zikr olan sagîrin amcası olan râcil Mehmed b. Abdullah'dan sâdır olan da'vâ-yı sahîha-i şer'iyyede gıbbe'l-istişhâd şöyle şehâdet ettiler ki, Piremedi kazâsı tevâbi'inden Lubcika karyesinden açık kaşlı, beyaz tenli, emred ve alnında eser-i cirâha bulunan Misbah b. Abdullah nâm sagîr aslen hürdür; Lile nâm hurre-i asliyye bir anneden doğmuştur. Babasının adı Poğa'dır. O ve ebeveyni bi vechin mine'l-vücûh ve sebebin mine'l-esbâb asla köle olmamışlardır. Şehâdetleri ba'de't-ta'dîlî's-şer'î ve't-tezkiyeti's-şer'iyye inde's-şer' mu'teber ve makbûl oldukdan sonra mücebince hükmedildi.

Cerâ zâlike ve hurrîre fî 13 Cumâdelülâ sene 970.

Lakîtin bulunduğu bölgeden başka bir yere götürülmesinin hangi durumda caiz olunacağına dair hükümler; gerek çocuğun bulunduğu mahalden uzağa götürülmeyip nesebinin ve ailesinin ortaya çıkmasına imkân hazırlamayı gerekse şehirde bulunan çocuğun köye ve günlük hayat standardı daha düşük bir yere götürülmesinde veya uzak bir bölgede köleleştirilmesinin kolaylaşmasında olduğu gibi çocuğun hak kaybına uğramasını önlemeyi amaçlamaktadır.

Lakiti bulan, onu bakım ve gözetimine almaya diğer kimselere göre daha çok hak sahibidir. Hadiste olduğu gibi, devlet başkanının velisi olmayanların velisi olacağına dair genel kuralın delaletiyle lakitin velisi prensip olarak devlet başkanıdır. Bulan kimse ancak hâkimin karar vermesi halinde lakîtin velayetini üstlenebilir. Velisinin devlet olması sebebiyle çocuk öldüğünde mirasçısı veya aleyhine suç işlediğinde hak sahibi beytülmal olduğu gibi tazminat gerektiren bir fiil işlediğinde de beytülmal sorumlu olur (Köse 1993, s.68-9).

Lakîtin beslenme, giyim, barınma masrafları (nafaka), varsa üzerinde bulunan veya ona hediye edilenler gibi özel malından, değilse bu tür harcamalara tahsis edilmiş vakıflardan, oda yoksa devlet bütçesinden karşılanır. Çocuğu bulan kimse, hâkimden

izin alarak buluğda geri istemek üzere kendi malından harcama yapabilir⁶. Böyle bir izin alınmazsa yapılan harcama çocuk lehine teberru sayılır.

Kısacası lakīt ile ilgili konularda lakītın lehine hükümleri Köse'ye (1988, s.158) göre şöyle özetleyebiliriz:

- *Aksine delil olmadıkça hürriyeti esastır.*
- *Nesebi meçhul olmakla birlikte başka birisinin mücerret iddiasıyla nesebi ondan sabit olur.*
- *Malı bulunmadığında masrafları devlet hazinesinden karşılanır.*
- *Tazmini gerektiren bir fiil işlediğinde zarar devlet hazinesinden ödenir.*
- *Müslüman ile gayrimüslimin eşit şartlardaki iddialarında hüküm Müslüman lehinedir.*

Kaybolmuş veya terk edilmiş çocuğu içinde bulunduğu zor durumdan kurtarmak bir insanlık görevi olduğu için toplumu ilgilendirir. Hayati tehlikesi olan ve sahip çıkacak başka kimsesi olmayan lakit çocuğa bakma işi bulan kimsenin görevi olur.1513 yılında İstanbul Kâğıthane Mahallesi sakinlerinden Halil Beşe'nin köy dışında bulduğu Yusuf adlı hastalıklı çocuğu alıp bakımını üstlenmesi gibi. Çocuğu bulan kişinin bu durumu şahitle tespit etmesi, çocuğun ileride köleleştirilmesi veya nesebinin zayi olması tehlikesini önleyeceği durumlarda vacip, böyle bir tehlike olmadığı ise müstehaptır. Halil Beşe mahkemeye gidip bu durumu tespit ettirip evlatlık istediğini belirtmiştir. Ayrıca mahkemeden nafaka talebinde bulunmuştur. Yusuf'a yardım edebilecek akrabasının olmadığını ve Yusuf'un çalışmasına engel marazı olduğu için çalışıp ödeyemeyeceğini beyan etmiştir. Bunun üzerine kadı günlük beş akçe nafaka bağlamıştır⁷. Bazen nafaka isteği, lakitin ailesinin bulunması halinde yapılan masrafların onlardan tahsil edilmesini amaçlamaktaydı. Elimizdeki kayıtların az olması yeni bulgular elde edilinceye kadar Osmanlı toplumunda 19.yüzyıldan önce cami önüne veya sokaklara çocukların terkedilmesinin istisnai bir durum olduğunu göstermiştir. 19. yüzyıldan da örnek verirsek, Tanzimat dönemi Bursa sicillerine göre tespit edilen terk edilmiş cami avlusuna bırakılmış iki çocuk vaka 'asına rastlanmıştır (Kurt 1998, s.10). Osmanlı tarihçiliğinin bu konuya olan ilgisizliğini batıdaki algıya göre yapılan çalışmaların azlığı göstermektedir.. Batıda bu konuya gösterilen ilgi, doğan çocukların

⁶ Bkz. Ek. 3 /c.

⁷ Bkz. EK.2/b.

azımsanmayacak bir kısmının terk edilmiş olmasıyla yakından bağlantılıdır.15. yüzyılda Floransa’da doğan her on ya da yirmi çocuktan biri terk edilmekteydi. Ancak bu oran, Heywood’un ifadesiyle, “modern dönemdeki örneklerin yanında sönük kalır”(Heywood 2003, s.93). Paris’te 19. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar doğan her beş biri terk ediliyordu. Bu oran bazı Avrupa kentlerinde yüzde kırklara ulaşıyordu (Heywood 2003, s.93; Fuchs 1984, s.77).

Bebeklerin sokaklara terk edilmesinin nedenlerini araştıran tarihçiler, annelerin ya da ailelerin sosyal ve ekonomik konumları ile onurlarını koruma kaygısı üzerinde durmuştur. Heywood, konuyu ele alırken birkaç hususun gözden kaçırılmaması gerektiğini belirtmiştir. Birincisi, çocuklarını terk edenlerin, bu çocukların başkaları tarafından evlat edinileceğine yönelik beklentisidir. İkincisi, çocuğunu sokağa bırakan anne ya da ailenin içinde bulunduğu koşullardır. Ekonomik krizlerin baş gösterdiği dönemlerde terk edilen çocukların sayısında bir artış yaşanıyordu. Üçüncüsü, kadınların onurlarını koruma kaygısıdır. Gayrimeşru bir çocuk utanç verici olarak kabul ediliyordu. Özellikle Avrupa’nın Akdeniz coğrafyasında babasız bir çocuğu büyütmek neredeyse imkânsızdı. Bu yüzden terk edilen çocukların önemli bir kısmı gayrimeşruydur (Heywood 2003, s.94-96).Terk edilmiş çocukların bakımı onlar için oluşturulan bakımevleri tarafından sağlanıyordu. Katolik güney ülkelerinde ortaçağın sonralarına kadar geri götürülebilen bu kurumlar, erken modern dönemde Protestan kuzey ülkelerine de yayılmıştır. Ancak bu kurumların koşulları iç açıcı sayılmazdı. Terk edilip buraya alınan çocukların büyük çoğunluğu ölmekteydi. 1620’lerde Londra’da bu kurumlardan birinde çalışan bir kâtip, kötü koşulları “köpeğini seven biri bile, onu böyle bir yerde büyütmez” diye yazarak belirtecektir (Heywood 2003, s.93). Koşulların nispeten iyileşmesi için 19. yüzyılı beklemek gerekecektir. Osmanlının son dönemlerinde çocukların terk edilmesinde, Batı dünyasındaki duruma benzer şekilde, gayrimeşrulukla birlikte sosyal ve ekonomik faktörlerin etkili olduğu üzerinde durulmuştur (Ortaylı 2012, s.114).

4.3 YETİM ÇOCUK⁸

Sözlükte "yalnız olmak, tek başına kalmak" anlamındaki yitm kökünden türeyen yetim kelimesi çeşitli nesnelerin tekliğini ifade eder. Babasını kaybeden küçük büyük herkese (sözlük anlamı bakımından) yetim denilebilirse de fıkıhta yetim henüz bulûğ çağına ermemiş çocuklar hakkında kullanılır. Türkçede yetim kelimesi genelde babası ölmüş çocuğu ifade etse de bazı yerlerde Arapçada olduğu gibi geniş bir kullanıma sahiptir. Sadece annesini veya hem annesini hem babasını kaybeden çocuğa daha çok öksüz denilir. Cahiliye döneminde kabileler arası savaşlarda ve yıllarca süren kan davalarında ölenler arkalarında çok sayıda yetim bırakıyordu. Arap yarımadasında kızlara, eli silâh tutmayan çocuklara, yaşlılara ve kadınlara genellikle miras hakkı tanınmaz, yetimlere de babalarından kalan mal verilmezdi. Bazı yetim kızlar vasileri tarafından evlendirilerek mehirlerine el konur, bazen de vasileri sırf mallarına sahip olmak için onlarla evlenirlerdi. Toplumsal yapı ve şartlar, bu meseleye yaklaşımda farklılıklar gösterdi. Kuran'da yirmi iki ayette yetimlerle ilgili meselelere temas edilmiş ve yetimlere karşı iyi davranılması emredilmiştir. Hz. Muhammed'in yetim büyümesi nedeniyle Osmanlı toplumunda yetimlere özel bir önem atfedilmiştir. Peygamberin yetim oluşu Süleyman Çelebi'nin 1409'da *Mevlid (Vesiletü'l- Necat)* isimli eserinin edebiyatımıza kazandırmasını sağlamıştır.

Fakihler, yetimleri himaye edip yetiştirmeyi farz-ı kifâye olarak kademeli biçimde toplumun görevleri arasında saymıştır. Bu husus öncelikle mahremi olan yakın akrabaların sorumluluğundadır. Bu konuda Osmanlı toplumunda sistemli bir uygulama olduğunu görüyoruz. 1644 yılında Galata mahkemesi, ölen El-Hac Kaya Beşe'nin henüz doğmamış çocuğu için amcasını vasisi olarak tayin etti⁹. Sadece bununla kalmayıp kayıtların devamında mahkeme, ölen Kaya Beşe'nin diğer üç çocuğunun vasisi ile birlikte bu vasiler üzerine nazır tayin etti. Böylece vasiler, nazır olan Mehmed Efendi b. Ali'nin izni ve bilgisi olmadan yetimlere kalan malları tasarruf edemeyeceklerdi¹⁰. Bu örnekte olduğu gibi işleyen bir mekanizma içinde yetim çocukların bakım ve gözetimi mümkün oldukça hukuksal çerçeve içerisine oturtulmuştur. Akrabaların yokluğunda veya sorumluluklarını yerine getirememeleri durumunda ise, sorumluluk diğer Müslümanlara geçer. Devlet başkanının, velisi olmayanların velisi olduğu yolundaki

⁸ "Yetim Çocuk" bölümünde özetlenenler; DİA, "Yetim" maddesinden aktarılmıştır.

⁹ Bkz. EK.2/c.

¹⁰ Bkz. EK.2/d.

genel kurala göre bu vazifenin devlet tarafından veya devletin denetiminde koruyucu ailelerle ya da kurumlarla yerine getirilmesi gerekir. Yönetim boşluğu halinde çocuğun bulunduğu beldedeki Müslümanlar sorumlu olur. Anne babaları Müslüman olsun olmasın yetim çocukların terkedilmemesi ve kötü niyetli kişilerin eline bırakılmaması istenmiştir. Yetimin bakımı ve yetiştirilmesinin gerektirdiği masraflar kendi malından, malı yoksa yakın akrabaları tarafından, onların da gücü yetmezse devletçe yahut belli vakıfların geliriyle karşılanırdı. 17. yüzyılda Ali örneğinde olduğu gibi. İstanbul Kulaksız mahallesinde babasını kaybeden yetim Ali'nin vasisi aracılığıyla ihtiyaçları için babasından kalan mirasından nafaka bağlanması talebinde bulunmuştur. Hâkim, günlük yedi akçe vermesi için vasiye izin vermiştir¹¹.

Fıkıhta kişilerin vucub ve edâ ehliyeti açısından geliştirilen doktrin aynı zamanda yetimlerin hukukunu da koruyucu bir fonksiyona sahiptir. Bu sebeple yetime miras, vasiyet ve vakıf gibi yollarla intikal eden mallar kendisine verilmeyip, velî, vasî veya hâkim tarafından idare edilir. Hanefî ve Maliki hukukçularına göre yetimin temyiz çağından önceki bütün tasarrufları hükümsüzdür. Temyiz çağına girdikten sonra yapacağı sözlü tasarruflar mahiyetlerine göre değişir. Eğer hibe ve sadaka gibi yetimin sırf yararına ise kanunî temsilcilerin icazetine ihtiyaç duymadan sahih ve nafiz olur. Eğer tasarruf hibe etme, sadaka veya borç verme şeklinde yetimin sırf zararına ise kanunî temsilcisi icazet verse de hükümsüzdür. Yetimin alım satım, kiraya verme, kiralama ve şirket kurma gibi hem yarar hem zarar ihtimali bulunan tasarrufları askıdadır; kanunî temsilcisi icazet verirse geçerli, vermezse geçersiz olur. Hanbelî ve Şafii hukukçularına göre henüz bulûğa ermemiş çocuğun temyiz çağından önceki ve sonraki bütün mali tasarrufları hükümsüzdür.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H.940-942/M.1534-1536) /45 (5a-6) yetim malının teslim edilmesi ile ilgili aşağıdaki belge örneğini incelersek ölen Matyoz'un yetimlerine bıraktığı malın vasisi yoluyla kesin olarak alındığı devam eden kayıtlarda tescillenmiştir. Matyoz evini Hoyrad Mihal'e satmış ve Toma adlı kişi kefil olmuştur. Öldükten sonra bedelin yetim kalan çocukların vasisi Papayakim'e teslim edilmesi kararlaştırılmıştır.

¹¹ Bkz. EK.2/e.

Mürd olan Matyoz'un karye-i Çengel'de Hoyrad Mihal nâm zımmiye bey ʿolan ev bahasından beş bin beş yüz akçeye zarar-ı mala kefil olan Toma nâm zımmiden mezkûr Mihal talebiyle Kılavuz tahsil edip müteveffâ Matyoz'un eytâmına vasî olan Papayakim nâm zımmiye merkûm Mihal teslim edip zikr olan meblağ bî-kusûr teslim olunup vasî-i mezbûr dahi tasdik edip bi't-taleb tescil olundu.

Buraya kadar her şey normal işlemişken adaletin gerçekleştiğini ileri ki dava kayıtlarından tespit ediyoruz. Konuyla ilgili diğer kayıta vasi Papayakim'in aldığı paranın bahçe mukataası bedeli olduğu anlaşılıyor.¹²Daha sonra işlenmiş başka bir kayıta Papayakim'in Toma b. Canikopulo'dan ev bedelinden alacağını tahsil ettiği tescillenmiştir.¹³Verdiğimiz örnekte de olduğu gibi ister müslüman ister gayrimüslim tebaa olsun toplum ve devlet olarak yetimlerin haklarının gözetim altında olduğunu görebiliyoruz. Öncelikle yetim hakkı, ebeveyninden birinin ölmesi ile birlikte başlayan ve rüştünü ispat edinceye kadar olan süreyi kapsayan hukukî bir süreçtir. Bundan dolayı tereke (miras) , vasîlik veya vesayet ve rüşd gibi konuların incelenmesi gerekmektedir.

Osmanlı toplumunda yetim mallarında uygulanan işlemleri sırasıyla özetlemek gerekirse: Yetimlere ait mallardan uygun olanlar, yürürlükte bulunan kanunlara göre ve kadının gözetiminde, yetimin haklarını zayi etmeyecek şekilde piyasa fiyatıyla satılarak nakde çevrilmekte ve yetimin vasisi tarafından vadeli olarak krediye dönüştürülmekteydi. Kefil, rehin veya hem kefil hem rehin karşılığı yapılan idâne işlemi sonucunda belli oranda gelir elde edilmekteydi. Anapara korunurken idâne sonucu kazanılan para yetim için harcanırdı. Böylece hem yetimin ihtiyaçları karşılanırken aileden intikal eden malları da korunmuş olmaktaydı. Malları üzerinde hukuki ehliyete sahip olduklarında yani rüşd yaşına geldiğinde yeni bir hayat kurma imkânı olacaktır. Osmanlı mahkeme kayıtlarında bu durumun bu şekilde işletilmesiyle ilgili bir çok kayıt vardır. İlk olarak hangi tarihten itibaren uygulanmış olduğuna dair net bir bilgi olmamakla beraber 16. yüzyıla ait şer'îye sicillerinde yetim mallarıyla yapılan işlemlerin kayıtlarına rastlamaktayız(Özcan 2006, s. 108).

Babasını kaybetmekle kendisi için çalışıp kazanan ve haklarını koruyan bir hamiden yoksun kalan yetimin kendi ailesi içinde bakılıp büyütülmesi esastır ve ilk dönemlerden itibaren İslâm toplumlarında yaygın olan uygulama da bu şekildedir. Kabile bağlarının güçlü olduğu ilk dönemlerde yetimlerin bakımı yakın akrabalarına (asabe) verilirdi.

¹² Bkz. EK.2 /f.

¹³ Bkz. EK.2 /g.

Yetim konusu Göktürk yazıtlarından da anladığımız kadarıyla İslam öncesi Türklerde de önemle durulan bir konu olmuştur. Mevcut töreler, Türk aile birliğini korumaya yönelik olduğu için ölüm hadisesinden sonra geride kalanlara kimin bakacağını tayin etmiştir (Ögel 1988, s.245).Ancak anne babanın her ikisinin de vefat etmesi, annenin ikinci bir evlilik yapması veya aile ortamının elverişsizliği gibi durumlarda yetimlerin bakımını üstlenecek kurumlara ihtiyaç duyulmuştur. İslâm toplumlarında uygulamada yetim mallarının korunmasına özel bir önem verilmiş, insanlar yetimlerle kendi çocukları gibi ilgilenmeye teşvik edilmiş, idarî açıdan kadılar eliyle, malî açıdan vakıflar yoluyla çözümler getirilmiştir. Bilhassa Selçuklulardan itibaren eytamhane ve ıslahhaneler kurularak yetimlerin bakımı sağlanmaya çalışılmıştır. Eyyûbîler ve Memlûkler döneminde yetimler için özel mekteplerin açıldığı, vakıfların tahsis edildiği bilinmektedir.

Osmanlılarda yetimlerin himayesine yönelik uygulamalar daha da geliştirilmiş, avarız vakıfları fakir yetimler için bir tür sosyal güvence olmuş; hastahane, aşevi, imarethane, medrese ve şifahane hizmeti görmüştür. Burada yetimler doyurulup barındırılmış, donatılıp okutulmuştur (Eryüksel 1998, s. 331). 1470 (H.875) tarihinde hazırlanan Fatih vakfiyesinde yetim çocukların okutulması ve meslek sahibi olmaları konusunda kanunlar bulunmaktadır.¹⁴Devletin resmi belgelerinde yetim çocukların himaye edilmesi ve mallarının korunması ile ilgili hükümlerin bulunması, dönemin devlet adamlarının bu konuya karşı duyarlılığını göstermesi bakımından önemlidir (İnanç 2003, s.20).

Yeniçeri birliklerindeki orta sandıkları şehitlerin yetimlerine, esnaf birliklerince kurulan esnaf sandıkları da kendi mensuplarından ölenlerin çocuklarına maddi destek sağlamış, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren eytam sandıkları oluşturulmuştur. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte yeni kurumlar görmekteyiz. İlki 1851'de kurulan Eytam Nazırlığıdır.1868'de Tuna valisi Mithat Paşa tarafından ıslahhaneler¹⁵, 1873'te tesis

¹⁴ Vakfiyeye İstanbul'daki yetimler için de tahsisat konarak şöyle denmektedir.”Makarr-ı serir-i saltanatlarımda sakin olan eytama külli yevm (hr gün) 100 akçeden tamam şehrd (ayda) 3000 akçe sarf oluna; kız, erkek ve ebeveynden ‘ari her yetime nısf dirhemden külli şerh(her ay) 15 akçe tevzi’ oluna, her yetime muvazzaf-ı mu’ayyeni şer’an hıdane dairesinden hurûc ve menzil-i istiğnaya vülûce değin (yani bulûğa erinceye kadar) verilip ol mertebeden sonra vazifesi, yetim-i ahara tevcih oluna ve ‘ita ve intihâ payitaht kadısı defterinde mukayyed ve mestûr olmakla nâzır-ı vakfın sıtkile hizmeti ‘indellah vennâs mezkûr ve meşkûr ola.” İbrahim Canan, Çocuk Hakları Beyannamesi ışığında İslam’da Çocuk Hakları, İstanbul 1981, s.131.

¹⁵ İslam ve Hristiyan kimsesiz yetim çocukların “ tahsil ve terbiyelerine bakmak, sanat öğretmek” için kurulmuştur. Ahmet Eryüksel, “ Osmanlı Devletinde Dul ve Yetimler” , Şarkiyat Mecmuası, c. VIII, İstanbul 1998, s. 331.

edilen Dârüşşafaka yetimlerin eğitim ve himayesine yönelik bu anlayışın bir ürünüdür. 1903'te II. Abdülhamit tarafından Darül-hayr-ı Ali kurulmuştur. Yine 1915 'te Trablusgarp ve Balkanlarda babaları şehit olan çocukların korunması amacıyla Darüleytamlar kurulmuştur. Bu kurumların iyi çalışabilmesi yetim çocukların hakları ve mallarıyla ilgili haksızlıkların ortadan kaldırılması amacıyla idareciler tarafından ferman ve hükümlerde yayınlanmıştır. Yayınlanan bu fermanlarda gayrimüslim yetimlerinin haklarının da korunması ile ilgili hükümlerin olduğu yetimlerinin görülmektedir. Rum yetimlerinin haklarının keşişhanelerde kaybolduğu bunun için de kilise hesaplarının incelenmesi ve gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir (Eryüksel 1998, ss. 332-333).¹⁶

1917'de kurulan Himâye-i Etfâl Cemiyeti daha sonra Çocuk Esirgeme Kurumu'na dönüştürülmüş, 1981 yılına kadar faaliyetlerini dernek statüsünde sürdürmüş, 1983'te Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu teşkil edilmiştir. 2011 yılında gerçekleştirilen yasal düzenlemeyle bu hizmetlerin yeni kurulan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmesi kararlaştırılmış.

4. EVLATLIK ÇOCUK (TEBENNİ)¹⁷

Nesebi belli olsun olmasın başkasına ait bir çocuğu kendi çocuğu olarak kabul etme anlamındaki evlât edinme geçmişte ve günümüzde rastlanan sosyal ve hukukî bir vakıadır. Tebenni sözlükte, oğulluğa kabul etme, evlât edinme, ahiret oğlu edinme anlamlarına gelmektedir (Sami, s.378).

Yahudilikte atalar kültüne özen gösterildiğinden ailenin devamına da büyük önem verilmiş ve bekârlık tasvip edilmemiştir. Ağabeyin çocuk bırakmadan ölmesi halinde küçük kardeşin yengesiyle evlenmesi kuralı (levirat) ailenin devamı maksadına yöneliktir. Çünkü bu evlilikten doğacak ilk çocuk ağabeyin çocuğu kabul edilmekte ve onun ailesini devam ettirmektedir. Aile kültürünün önem taşıdığı diğer toplumlarda bulunan evlâtlık kurumuna Yahudilikte rastlanması, bu müessesenin ve bu yolla kurulan akrabalık ilişkisinin sunî görülmesinin yanı sıra Yahudilikte çok evliliğe izin verilmesiyle de izah edilmekte ve çocuğu olmayanların ikinci bir evliliğe başvurma

¹⁶ Eryüksel'in transkripsiyon olarak verdiği "İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi Defter No:213'den alıntı yaptığı belge. Belgenin tarihi: Evail-i Şehr-i receb sene 1257."

¹⁷ "Evlatlık Çocuk" bölümünde özetlenenler; DİA, "Evlatlık" maddesinden aktarılmıştır.

imkânına sahip bulundukları ifade edilmektedir. Hristiyanlıkta da evlâtlık uygulamalarına ilgi gösterilmemiştir.

Roma hukukunda evlâtlık kurumu atalar kültüne gösterilen özenin tabii neticesi olarak önemli bir yer tutar. Atalar kültünü erkek çocuklar devam ettireceğinden önceleri sadece onların evlât edinilmesi mümkündü. Sonraki dönemlerde evlât edinmenin bu yönü ikinci plana düşmüş, daha çok sosyal ve psikolojik amiller etkili olmaya başlamış ve bunun sonucunda da belirli şartlarla kız çocuklarının da evlât edinilmesi imkân dâhiline girmiştir. Kadınlar aile reisi olamadıkları ve hiç kimse üzerinde velâyet kuramadıkları için evlât edinemezlerdi.

Çeşitli Türk boylarında sosyal ve psikolojik ihtiyaçlar yanında başka sebeplerle de evlâtlık uygulamasına başvurulduğu bilinmektedir. Yakutlarda çocukları kötü ruhların etkisinden korumak amacıyla doğar doğmaz evlâtlık vermek, hatta aynı maksatla çalınmalarına imkân sağlamak yaygın şekilde görülmektedir. Çocuğun sonradan ailesine dönmesi belli şartlarla mümkündür.

Doğu Türkistan'da bulunan Uygur hukuk belgeleri arasında evlât edinmeyle ilgili olanlar da yer almaktadır (İzgi, s. 89-97). Bu belgelerde evlât edinenin ve evlâtlığın karşılıklı hak ve borçları tespit edilmiştir. Buna göre evlâtlık ailenin bir ferdi sayıldığından diğer aile fertleriyle aynı haklara sahiptir. Bu statü, evlât edinen ailenin sonradan çocuk sahibi olması durumunda da geçerlidir. Evlâtlık verenler çocuklarını geri almak isterlerse o zamana kadar yapılan masrafları karşılamak mecburiyetindedirler.

Evlâtlık kurumuna İslâmiyet öncesi Arap toplumunda da rastlanmaktadır. Araplarda çok evlilik ve ölen ağabeyin hanımı ile evlenme uygulaması mevcut olduğu halde onlar aynı Sâmi kökten gelen Yahudiler gibi bu kurumu reddetmişlerdir.

İslâm dininde atalar kültüne özel bir önem ve değer verilmediğinden çocuğu bulunmayan ailelerin mutlaka bir evlâtlık edinerek ailelerini ve atalar kültünü devam ettirmelerine gerek görülmemiştir. Aileleri evlâtlık uygulamasına sevk eden amillerin başında çocuklarının olmayışı gelir. Esasen çok evliliğe izin veren diğer hukuk sistemlerinde de evlât edinme kurumuna genelde rastlanmamaktadır.

İslâm'ın ilk yıllarında cahiliye devri geleneğine uyularak başkasına ait bir çocuk aileye alınıyor ve öz evlât muamelesi görüyordu. Yeni aile fertlerine mahrem sayılıyor, o ailenin çocuğu diye sayılıyor, o ailenin çocuğu diye çağırılıyor ve evlât edinen şahsa vâris olabiliyordu. Asr-ı Saadet'in ilk yıllarında kısa bir süre tatbik edilen bu şekildeki evlât edinmenin Kur'an tarafından yasaklandığını biliyoruz.¹⁸ Kur'an ve Hz. Peygamber'in tatbikatı gereğince bütün İslâm hukukçuları tebenninin hukukî bir münasebet ifade etmeyeceği hususunda ittifak halindedirler (Karaman, s.101). Bununla birlikte, Şer'îye Sicillerinde tebenniyle ilgili kayıtların bulunması, hem kimsesiz yetim çocukların sosyal güvenliğinin temin edilmesi hem de hukuk uygulamaları açısından dikkate değerdir (Kurt1998, s.72).

Evlâtlık kurumunu yaşatan etkenlerden biri de kimsesiz çocukların bakım ve gözetim ihtiyacıdır. Bunlara nesebi belli olmayan çocuklar da eklenebilir. Müslümanlığın evlenmeyi kolaylaştırıp özendirmesi, boşanmaya cevaz vermesi, gayri meşru birleşmelere ağır cezalar tertip etmesi İslâm toplumunda evlilik dışı çocukların sayısını çok azaltmıştır. Öte yandan çocukların bakımı İslâmiyet'in özen gösterdiği konuların başında gelir. Kur'an-ı Kerîm'in muhtelif ayetleri¹⁹ kimsesizleri koruyup gözetme ve onlara iyi davranma mecburiyetini getirirken savaş ganimetlerinin paylaşımını konu alan ayetler de²⁰ bu mallardan yetimlere pay ayırarak devleti kimsesizlere sahip çıkma hususunda sorumlu tutmuştur. Ayrıca terkedilmiş çocuklarla ilgili olarak getirilen esaslar veya çocukların bakımı ve gözetimi konusunda akrabaya, belirli kurum ve kuruluşlara yüklenilen ödevler, evlât edinme kurumunun karşılamış olduğu ihtiyaçlara cevap verecek bir nitelik taşımaktadır.

Toplumda belli bir fonksiyon ifa etmekle birlikte evlât edinme uygulamasının sunî bir özellik taşıması ve kötüye kullanılmaya müsait bulunuşu da İslâm hukukunun bu kuruma müspet gözle bakmamasında rol oynamıştır. Küçükken evlâtlık alınıp büyütülen kimselerle evlâtlık edinenler arasında genelde bir sevgi ve saygı bağı oluşmaktaysa da bu durum evlâtlık kurumunun suniliğini ortadan kaldırmamaktadır. Öte yandan bu kurumun zaman zaman kötüye kullanıldığı, evlâtlıkların ucuz iş gücü ihtiyacını giderme amacına yönelik olarak istihdam edildiği de görülmüştür(Araz 2013, ss.155-175). Bu uygulama 19. yüzyılda, yaygın olarak, “besleme” adıyla anılırken, önceki dönemlerde

¹⁸ Bkz, Ahzab (33), 4-5.

¹⁹ Bkz. el-Bakara 2 / 220 ; en-Nisâ 4 / 8-10; ed-Duhâ 93 / 9

²⁰ Bkz. el-Enfâl 8 / 41; el-Haşr 59 / 8

ise “tebenni” sözcüğünün yanı sıra tebenniye verilen çocuklar için “terbiye”, “ıcar”, “evlatlığa ve iyâllığe verme” gibi tanımlamalar da kullanılmaktaydı. Çoğunlukla tebenni uygulaması, çocuğu veren ve alan aileler arasında bir tür yardımlaşma olarak görülmüştür. Buna göre varlıklı aileler, yoksul ailelerin çocuklarını yanlarına alarak ve büyüterek önemli bir dayanışma sergilemiş ve yardımda bulunmuş oluyorlardı (Kurt 1998, ss. 71-82). Ancak tebenni edilen çocuklar, yaşları ilerledikçe artan bir şekilde ev içi hizmetlerde istihdam ediliyorlardı. Bu çocuklar cariyelerden daha ucuz işgücü olarak istihdam edildikleri gibi ailelerinden uzakta, kendilerine “yabancı” bir evde cinsel istismara ve baskılara da maruz kalabiliyorlardı (Maksudyan 2008, ss. 488-512). Tebenni edilen çocukların serüvenleri, bize farklı yaklaşımlar kazandıracak kadar çeşitlidir.

Faroghi, mahkeme kayıtları üzerinden yaptığı karşılaştırmalarda, 18. yüzyılda İstanbul ve Bursa gibi kentlerde köle kadın (cariye) kullanımının önceki yüzyıllara kıyasla gerilediğini ortaya koymuştur (Faroghi 1998, ss. 38-39). Köle emeği kullanımında yaşanan gerilemenin 18. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte artan bir şekilde tebenni edilen çocukların emeğiyle telafi edilmeye çalışıldığını düşünmek mümkündür (Maksudyan 2008, s.493). Ancak tebenni edilen çocukların sayısındaki artışın başka nedenleri de olmalıdır. Yine Faroghi’ye göre, İstanbul özelinde Anadolu ve Rumeli coğrafyasıyla artan ilişkilerin ve yaşanan göçlerin bir sonucu olabilirdi²¹ İstanbul’a yerleşen ya da mevsimlik işlerde çalışmak üzere gelenler, İstanbullu ailelerle çocukların aileleri arasında aracılık görevini üstlenmekteydi. Bazen İstanbul’a yerleşen aileler de kendi çocuklarını tebenniye veriyorlardı. Kurt’a (1998, s.76) göre tebenni çeşitlerini beş ana başlık altında toplamak mümkündür:

- a) *Terkedilen Çocuklar*
- b) *Kimsesiz ve Yetim Çocuklar*
- c) *Fakir Aile Çocukları*
- d) *Çocukların Ahlâkını Güzelleştirme*
- e) *Mühtedi Çocuklar*

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere terkedilen, cami avlusu ya da sokağa bırakılan kimsesiz çocuklar ve yetimler, bakım ve gözetim için tebenniye verilmiştir. Fakir ailelerin de çocuklarını daha iyi bir çevrede yetişmelerini sağlamak amacıyla ve ahlakını

²¹ 18. Yüzyılda İstanbul’da yaşanan göçlere dair bkz. Suraiya Faroghi, “Eyüp” ss. 33-49 ; Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu,” Tarih Araştırmaları Dergisi, c. 14, sy.25, 1981, ss. 171-203.

güzelleştirmek için tebenniye verdikleri de görülmektedir. İncelediğimiz kayıtlarda daha çok “terbiye, tebenni, iyale ve infak” maksadıyla evlatlık olarak verildikleri kaydedilmiştir.²² Ayrıca kayıtlarda İslam’ı seçen gayrimüslim çocuklarının, ihtiyaçlarının giderilmesi ve İslam terbiyesiyle yetiştirilmesi için Müslümanlar tarafından evlat edinildikleri de görülmüş ve hatta aşağıda verilen fetvada (Fetava-yı Fevziye, Babu’l- hıdane) olduğu gibi Müslüman olduktan sonra islam terbiyesi için kendi ailesinden de ayrı bırakılmıştır.

581. Hind-i nasraniye zevci Zeyd-i müslim-i müteveffadan olan oğlu Amr-i sağrı bi-hakkı’l-hidane imsak üzere iken Amr taakkul-i din edip Amr’ın müsliminden kimesnesi olmamakla hakim Amr’ı terbiye için vasisi Bekir-i müslime verse Hind ‘‘ Anası olmakla ben terbiyeye evlayım ‘‘ deyu Amr’ı Bekir’den almağa kadire olur mu ?

El-Cevab: Olmaz.

İslâm hukukunun evlâtlık kurumunu onaylamamasının tabii bir sonucu olarak evlâtlığın nesebi evlât edinene bağlanmaz, aralarında mahremiyet meydana gelmez ve mirasçılık ilişkisi doğmaz. Nitekim Hz. Peygamber eski evlâtlığı Zeyd b. Hârise’nin boşadığı eşi Zeynep’le evlenmiş ve böylece evlâtlık kurumunun bütün sonuçlarıyla geçerliliğini yitirdiğini göstermiştir.

Bizi merak ettiren bu noktada, İslâm’a göre yasaklanmış bulunan evlâtlık sisteminin Osmanlı toplumunda nasıl uygulama alanı bulabildiği sorusunu akla getirmektedir. Acaba bazı kayıtlarda geçen “ahiret oğlu” edinmek tabiri, İslâm’daki tebenni yasağını yumuşatmak amacıyla mı kullanılmıştır? İslâm’da ailenin öz çocuğu gibi telâkki edilen evlâtlık sistemi yasaklandığı halde, Osmanlı mahkemeleri bu konuyu nasıl İslamileştirmiştir? Yoksa evlâtlık sistemi, sosyal gelişmeler sonucu ortaya çıkan toplumsal bir sorunu çözmek için şer’î hukuka aykırı olmayacak tarzda geliştirilmiş bir müessese midir (Kurt 1998, s.72) ?

Kendisine intikal eden davaları genellikle dinî hükümlere uygun bir biçimde çözümleyen Osmanlı mahkemelerinin bu hususta şer’î hukuktan ayrıldığı söylenemez. Binaenaleyh “eski hukukumuz evlâtlık müessesesini tanımıyor, bilmiyordu (Tekinay, 1984, s.460)” demek meseleyi araştırmaksızın verilen peşin bir hükümdür. Örneklerde

²² Bkz. EK.2 /h, ı, i, j, k, l, m.

görüldüğü gibi böyle bir müessesenin varlığı inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak Osmanlı mahkemesi, ileride meydana gelebilecek hoş olmayan hadiselerin önlenmesi maksadıyla İslâm'a aykırı düşmeyecek tarzda evlâtlık sistemine sınır getirmiştir. İlgili belgelerin siyak ve sibakından (konteks) bu sınıрын, 'çocuğun rüş t çağına ulaştığı an' olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bazı tebennî kayıtlarının sonlarında zikredilen ve çocuğun kendi ihtiyaçlarını bir kimseye bağımlı olmaksızın görebileceği buluğ çağına ulaşmayı ifade eden "inde'z-zafer" deyimini bunu desteklemektedir. Bir belgede ise evlât edinen şahsın, evlâtlığın infak ve iksasına (giyimine) "i' aneden müstağni oluncaya" değin devam edeceği ifadesi geçmektedir. Çocuğun bakımdan müstağni olduğu dönem de kendi kendine yeterli olabileceği buluğ çağıdır (Kurt 1998, s.73).

Ancak İslâm ve özellikle Türk hukuk tarihinde evlâtlık kurumu zaman zaman koruyucu aile tarzında, bazen de hukukî sonuçlarından mahrum fiilî bir evlâtlık şeklinde sınırlı olarak varlığını sürdürmüştür. Daha çok mahrem sayılabilen yakın akraba çerçevesinde yürütölen bu uygulamada evlât edinen, evlât edindiğı kimsenin bakım yükümlölüğünü üstlenmektedir. Zaman zaman bu yükümlölük Allah rızası için yerine getirilmekte ve karşılığında bir şey istenmemektedir. Bu durumda evlâtlık için mahkemeye başvurup bir nafaka takdiri cihetine gidilmemiştir (Kurt 1992, s.564). Bazen de evlât edinen, evlâtlığının sonradan elinden alınmasına karşı bir tedbir olmak üzere onun için nafaka takdir ettirmekte ve evlâtlığın ailesi tarafından geri istenmesi durumunda yapmış olduğu masrafları talep etmeyi garanti altına almaktadır. Osmanlı şer' iye sicillerinde bu tür tebennî kayıtlarına rastlanmaktadır (Aydın 1985, s.102; Kurt 1992, s.560). Ancak bu uygulamada kanunî bir mirasçılık söz konusu olmayıp sadece vasiyet imkânı vardır. Evlât edinen kişi başka mirasçısı yoksa mallarının tamamını, varsa üçte birini evlâtlığına vasiyet edebilir. Üçte biri aşan kısım için mirasçılarının rızası şarttır.

Evlâtlığın nafakasının kime ait olduğu meselesinin de bu noktada önemli bir problem teşkil ettiğini görüyoruz. Dönem kayıtlarından çıkan sonuçlara göre, bunun, günümüzden farklı bir biçimde ve zamanımıza ışık tutacak bir tarzda çözümlendiğini söylemek mümkündür. Bilindiğı gibi, çocuğun sosyo-psikolojik ve biyolojik gelişimine en uygun çevre, aile çevresi olduğu için herhangi bir sebeple kendi ailesinden ayrılan çocuğa yeni bir aile muhiti hazırlamak Osmanlı kadısının temel görevlerinden biriydi. Kadı bu görevini, buluğ çağına kadar çocuğun evlât edinilmesini sağlamakla veya icar yoluyla onu bir koruyucu aile yanına yerleştirmekle yerine getiriyordu. Gerçekte

çocukların “evlât edinilmeleri” , “terbiye için ailelere gönderilmeleri” gibi hususlarda hâkimin izin ve kararı şarttı. Mahkemenin haberi olmadan bir şahsın herhangi birini evine alması genellikle mümkün değildi. Şüphesiz mahkemenin bilgisi dâhilinde meydana gelen bu uygulamanın bir de mali yönü vardı. Öyleyse aklımıza ilk olarak gelen “evlâtlıkların nafakasını kim karşılıyordu?” sorusu oluyor.

Tebenni kayıtlarından anlaşıldığına göre evlatlığın nafakası, evlat edinen şahıs tarafından ya teberruan (karşılık beklemeden) veya daha sonra çocuğun velisinden tahsil edilmek üzere karşılanmıştır. Elimizdeki tebenni kayıtlarından anlaşıldığı üzere hayırseverlerin evlatlıklarını kendi mallarıyla yetiştirdikleri görülüyor. Ayrıca vakıf ve mal sandıklarının koruyucu aileye sağladığı malî finansmanları da unutmamak gerekir. Çünkü vakıfların, kimsesiz çocuklara yönelik sosyal güvenlik faaliyetlerine ilâveten koruyucu aileyi destekleme hizmetleri de vardır.

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde ülkenin çeşitli yerlerinde kimsesiz çocuklar için tesis edilen ıslahhaneleri darüşşafaka, darülaceze ve son yıllarda Kızılay izlemiştir. Bu kurumların gecikmesinin en önemli sebebi kimsesiz çocukları kurum yerine bir koruyucu aile yanında yetiştirme anlayışı olsa gerekir.

Vakıflar, öksüz ve yetimleri kendi hanelerinde himaye eden ailelere, “eytam için tahsis edilen akçelerle”, yüzyıllar boyunca mali destek temin etmiştir. Böylece çeşitli sebeplerle aile şefkatinden mahrum kalmış bakıma muhtaç çocuklar, katıldığı ailenin öz çocukları ile birlikte bir aile yuvası sıcaklığı içerisinde barındırılmışlardır (Öztürk, s.305)

Vakıflara ilâveten “mal sandıklarının” da benzeri hizmetlerde bulunduğu görülmektedir. Bilhassa, ihtida ederek kendi ailelerinden kopan bazı Gayrimüslim çocuklarının, Müslümanlar tarafından ya evlât edinildiği veyahut da bir koruyucu aile yanında “mal sandığı”nın sağladığı finansmanla desteklendiği gözlenmektedir.

4.5 KİMSESİZ ÇOCUKLAR İÇİN ÖNGÖRÜLEN HUKUK

4.5.1 Vesâyet²³

Fıkıh terimi olarak vesâyet; eda ehliyeti bulunmayan veya eksik olanları himayeye mallarını idareye ilişkin yetki ve sorumluluk anlamındadır. Bu yetkiyi veren veliye musî, yetki verilen kimseye vasî denir. Baba ve dede tarafından belirlenen vasî “vasî-i muhtâr”, kadı tarafından atanan ise “vasî-i mansûb” adını alırdı. Vesayet kavramı tarihsel süreç içinde incelendiğinde ilk olarak Roma hukukunda karşımıza çıkmaktadır. Roma hukukuna göre babanın ölümü veya himayeyi gerektiren şartların ortaya çıkması durumunda en yakın aile reisi yasa gereği doğrudan aileye vasî olurdu. Bu yasal vasîlik kurumu en eski vesayet müessesesidir (Özmen, 1996, s. 4-5).

Vesâyetin vasiyet, vekâlet ve velâyet kavramlarıyla ilişkisi içeriğinin belirlenmesi açısından önemlidir. Vasiyetle aynı kökten türeyen vesâyetin muhtemelen başlangıcı ve en yaygın örneği baba veya dedenin, ölümünden sonra geride kalan işler için vasiyetle bir vasîyi yetkili kılması olduğu, diğer türden ihtiyaçların ortaya çıkmasına paralel olarak doktrine dâhil edildiği için vesâyet klasik fıkıh dilinde vasiyetin bir nevi şeklinde görülmüştür. Vesâyetle vekâlet kavramları arasında anlam yakınlığı bulunsa da vekâlet bir kimsenin hayatta iken kendi adına bir iş yapmaya yetkili kılmasını, öncelikli anlamıyla vesâyet ise ölümünden sonra başlamak üzere yetki vermesini ifade eder.

Öte yandan eksik ehliyetliler ve tam ehliyetsizlerin malı üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi vermesi sebebiyle vesayet daha üst bir kavram olan ve “şer’i yetki” anlamını taşıyan velayetin bir çeşididir. Bundan dolayı vesayet mal üzerinde velayet şeklinde adlandırıldığı ve bu başlık altında ele alındığı da görülür. Gayri mümeyyiz küçük ve akıl hastası gibi hukuken geçerli bir tasarrufta bulunma ehliyeti hiç bulunmayanlarla mümeyyiz küçüklerin yahut akıl zayıflığı ve sefeh gibi sebeplerle kısıtlı olanların himayeleri ve haklarının korunması dini ve insani bir ödevdir. Bu sebeple onlar adına ihtiyaç duyulan belli tasarrufların yapılabilmesine (hukuki temsile) ihtiyaç vardır. Kural olarak bu kişilerin haklarını birinci derecede yakını ve velisi olan baba ve dede gözetir. Bundan dolayı onlara bu kişilerin şahıs ve malları üzerinde hayli geniş bir tasarruf yetkisi tanınmıştır. Eğer baba ve dede yoksa bu kimselerin malları onların belirlediği

²³ “Vesayet” bölümünde özetlenenler; DİA, “Velayet ve Vesayet” maddelerinden aktarılmıştır.

veya kadı tarafından idare edilir. Ayrıntıda farklı görüşler bulunsa da vesâyetin genel çerçevesi budur(Bardakoğlu 2013,ss.66-70).

Vesâyetin geçerli olabilmesi için, vasîliğe tayin olunan kişinin bunu açıkça kabul ettiğini beyan etmesi gerekir (Schacht 1986, s. 231). Vasî olacak kişinin, vasîlik görevini yerine getirebilecek fikrî ve ahlakî vasıflara sahip olması, hür, akıllı, bulûğa ermiş, reşit, emin, aynı dinden ve vesayet işlerine vakit ayırabilecek ve vasîsi olduğu kişi ile sıkı münasebette bulunabilecek birinin olması gerekmektedir (Elbir, 1960, s.532).

Baba tarafından ölmeden önce tayin edilen “vasiyy-i muhtar” bu görev için herhangi bir ücret talep etmez. Eğer “vasîyy-i mansub” dediğimiz kadı veya naibin vekili olan vasi, bir yetim için görevlendirilmişse, bu görev için mümkünse ücret almaması tavsiye edilirdi (Schacht, XIII, s. 231). Kadı veya naib, vasîyi kontrol etme ve istediği zaman da onu azletme yetkisine sahiptir. Gerektiğinde ise vasînin tasarruflarını gözetmek için bir görevli tayin edebilirdi. Bu görevliye de “nâzır” adı verilmektedir. Hâkimin vasi üzerine nâzır ataması mahkeme kayıtlarında sıkça rastladığımız belgelerden olmuştur. Nitekim yetimlerin haklarının ve mallarının korunmasına titizlikle üzerinde durulduğunu görmekteyiz. 1644 yılında Galata sakinlerinden olup, vefat eden Kaya Beşenin çocukları için atanan vasî üzerine ayrıca hâkim tarafından nâzır atamış ve böylece miras kalan malların nazırın izni olmadan vasî tarafından kullanılması engellenmiştir.²⁴

Çocuklar(ehliyetsizler ve eksik ehliyetliler) için vasi tayini hakkında fakihlerin daha kapsamlı olan velâyet ile onun altında bir çeşidi olan vesâyet arasında ince bir ayırım yaptıkları görülür. Küçük ve benzerlerinin babası ve dedesi(babasının babası) hayatta ise bunlar küçüğün hem şahsı hem de malı üzerinde kapsamlı velâyet hakkına sahiptir. Bunların ölümü halinde ise küçüğün üzerindeki malı velâyet olan vesâyet genel velâyetten ayrılarak özel olarak vasîye intikal ederken evlendirme, eğitim- öğretim gibi şahsi haklara taalluk eden velâyet küçüğün kendi yakınlarına geçer. Hidâne ve radâ ‘ (süt emzirme) hakkı çerçevesinde bir süre anne ve yakını kadınlar da bu velayetin bir kısmını üstlenirler. Aslında burada dikkatimizi çeken diğer bir hususta kadınların vasî olarak oynadıkları roldür.²⁵ Mahkeme kayıtlarında kadınlarında hemen hemen erkekler

²⁴ Bkz. EK.2 /n.

²⁵ Kadının kocasının koruması altında olması konusunda bkz. Cornelia Hughes Dayton, *Women Before the Bar: Gender, Law, and Society in Connecticut, 1639-1789* (Chapel Hill: University of North Carolina

kadar vasilik üstlendikleri dikkatimizi çekmiştir. Başlıca görevi öksüzlerin mülkünü korumak olan vasilik gibi toplumsal bir rolü kadının üstlenme yeteneği, onun mülk yönetiminde ne denli yetkili görüldüğünü doğruluyor. Kadınların ya kendi çocuklarının ya da başka kadınların sorumluluklarını üstlenmeleri belki de rastlantı değildir. 1540-1541 yılı Ayntab (Antep) mahkeme tutanakları, kadınların genç kadınları –hanenin erkek başının yokluğunda olsa gerek- korumayı üstlendiği başka örnekler de ortaya koyuyor.²⁶

Osmanlı hukukunda çocuklarla ilgili hakların korunması ve vasîlik kurumunun önemli bir yeri ve uygulaması olduğu görülmektedir. Şer’iyye sicillerinde bulunan çok sayıdaki örnek, ana babadan birinin veya her ikisinin ölmesi halinde mahkemenin çocukları ve onların haklarını korumak için önlem alındığını ortaya koymaktadır. Vasî tayinlerinde öncelikle çocuğun en yakınından itibaren güvenilir kişiler vasî tayin edilebilirdi. Babanın ölümüyle gerçekleşen vasî tayinlerinde önce anne akla gelmektedir.

Annenin ölümünde ise yine çocukların en yakını olarak baba vasî tayin edilmekteydi. Baba harici birisinin vasî olarak atanması bazı durumlarda gerçekleşmektedir. Eğer baba hukukî ehliyete sahip değilse başka birisi vasî tayin edilmekteydi (Özmen 1996, s.9; Bilmen[tarihsiz] s.182). Ancak vasînin belirlenmesinde kan bağından önce verilen görevi lâyıkiyle yapabilmesi temel şart olarak aranmakta, şikâyet halinde vasîlik elden gitmekte ve yapabilecek olana verilmektedir (Cezar, 1998, s.28). Ya da 1620’li yıllarda yetim Hatice’nin vasisi annesi mahkemeye gelerek vesayeti devam ettirmeye gücü yetmediğini başka vasi istediğini beyan etmiştir. Bunun üzerine hâkim vesayet işleri ile alakalı hususlar için annenin yanısıra yeni bir vasi daha tayin etmiştir.

Hâkim-i muvakki' a'lâ hâze'l-kitâb, hâmil-i hâze'l-kitâb Ahmed Bey b. Mahmud'u, hâric-i mahrûse-i Galata mahallâtından el-Hâc Memi mahallesinde sâkin iken bundan akdem vefât eden el-Hâc Haydar b. Abdullahdan olma sagltre-i sadriye kızı Hatice'ye vasiyy-i muhtâr olan Kerime Hâtun bt. Süleyman nâm hâtûnun vesâyet-i merkûme merâsimini ikâmeye aczi ve vasiyy-i âhar ihtiyâcı sebebiyle vasiyy-i mazmûm nasb eyledi. Vasiyy-i mezbûre bu suretle vesâyet umûruyla alâkalı hususlarda vasiyy-i mazmûm-i mersûmun marifeti olmadan

Press, 1995), özellikle 19 ve izleyen s. ; Timothy Stretton, *Women Waging Law in Elizabethan England* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 2. ve 4. bölümler.

²⁶ Bu konu ile ilgili mahkeme kayıtları için bkz. Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005.

*mübâşeret etmeyecektir. Mezbûr Ahmed Bey de vesâyet-i meşrûhayı kabûl edip hizmet-i lâzîmesini edâyı müte'ahhid oldu.*²⁷

Osmanlı devleti, toplumdaki bu uygulamayı sadece müslim çocuklarına değil gayrimüslim çocuklarına da yapmakta, onlara da sahip çıkmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı hukuku, gayrimüslimler için de tatbik edilmekteydi. Mahkemeler bu çocukların himaye ve korunma işlemlerinin görülmesi ve miras mallarının korunması için, müslim ailelerde olduğu gibi en yakınlarından olan kimseleri onlara vasî tayin etmekteydi.²⁸

Vasîlik süresinin sona ermesi için vasînin vefat etmesi veya vasî olarak atandığı kişinin rüş olması gerekmektedir. Ancak vasî olarak atanan kişi görevini yerine getirmediği takdirde kadı tarafından bu duruma son verilir yerine başkası atanırdı. Eğer vasî olarak atanan kişi baba tarafından seçilmiş yani vasîyy-i muhtar ise görevine son verilememekte ancak vasî olan kişi görevini kötüye kullanır ve hıyanet ederse onun görevine kadı son verebilmektedir. Baba tarafından atanan vasî, vasîlik görevini yerine getiremiyorsa kadı başka bir vasîyi atamaktadır.

Vasî, yetimin mallarını korumak ve onun yararına işletmekle yükümlüdür. Eğer yetime faydası olacaksa onun için malıyla ticaret yapabilmekte, kendi malıyla birleştirip ortaklaşa çalıştırabilmekte ve şirket kurabilmektedir. Fakat zararına işletemez ve kendi yararına kullanamazdı. Vasî, yetimin rüşünü ispat etmesiyle yani kendi malını koruyabilecek ve iyi şekilde kullanabilecek duruma geldiğinde kendisine teslim eder. Vasî dilerse vasîsi olduğu çocukların nafaka ve harcamaları için bu çocukların mallarından karşılanmak üzere hâkimden harcama izni isteyebilirdi. Eğer yetim, rüş olmadan evlendirilirse vasî eytam sandığından çeyiz masrafı olarak yetim adına ayrı bir para da çekebilmektedir. Yetimin hakkının zayi edilmemesi için şer'i hâkimler tarafından takip ettirilerek haklarının korunmasına çalışılmıştır (İnanç, 2003, ss.28-29)

²⁷ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 46 Numaralı Sicil (H.1024-1029/ M.1615-20), hk. No.93 [36a-1, arapça], İSAM yay., s.109.

²⁸ Bkz. Marmaris Şer'iyye Sicili Defteri, Defter No:154,59.

4.6 KİMSESİZ ÇOCUKLARIN HAYAT VE BAKIMI İÇİN ALINAN ÖNLEMLER

4.6.1. Hidâne²⁹

Sözlükte “bir şeyi yanına almak, çocuğu kucağına almak ve beslemek” manasına gelen hidâne (hadâne) İslâm hukukunda küçüğün ve bu hükümde olan kimselerin gerektiği şekilde büyütölüp yetiştirilmesi, korunup gözetilmesi ve eğitilmesi amacıyla kanun koyucunun belli şahıslara tanıdığı hak, yetki ve sorumluluğu ifade eder.

Fakihler, Hz. Peygamber ve sahabe dönemindeki bu uygulamalardan hareketle evlilik sonrasında çocuğun velâyetinin öncelikli olarak babaya, hidânesinin de anneye ait olacağında görüş birliği içindedir; bu konuda icmâ bulunduğu da ifade edilmiştir.

Hidâne konusunda anneye öncelik tanınmasının temelinde, onun çocuğuna olan şefkatinin başkalarıyla kıyaslanamayacak bir nitelik taşıması ve fitraten çocuğun bakım ve terbiyesine ehliyetli olması yatar. Bu görüş ve gerekçe hemen hemen bütün İslâm hukukçularınca dile getirilir. Çocuğun mallarının idaresi, nafakasının temini, şahsına bağlı hakların kullanımı ve geleceğini ilgilendiren köklü kararların alınması şeklinde özetlenebilecek yetkiler (velâyet) babaya veya onun yerini tutan kişiye verilirken, çocuğun büyütölmesi, bakımı ve gözetilmesi şeklinde gerçekleşen ve daha çok çocuğun küçüklük dönemini kapsayan hidâne de anneye ve annenin yerini tutacak kadın yakınlarına verilmiştir. Böylece tarafların güç ve kabiliyetlerini göz önünde bulunduran ve çocuğun beden ve ruhen en iyi şekilde yetişmesini sağlayan bir iş bölümüne gidilmiştir. Öte yandan böyle bir iş bölümünün sadece İslâm hukukuna ve müslüman milletlere has olmadığını, hemen hemen tüm toplumlarda kabul gördüğü bilinmektedir. Annesini kaybetmiş küçük çocukların özbakımı için hidane hakkı birinci dereceden kadın akrabalara verildiğini hem de çoğu zaman vasisi tayin edildiğini bilmekteyiz. Bu konuyla ilgili aşağıdaki 1649 yılına ait mahkeme kaydında geçen Celeb Mustafa Bey’in küçük kızı Havva’yı büyükannesi Cennet’e teslim etmesi yine bize önceliğin kadın akrabalara verildiğini göstermiştir. Mahkeme kayıtlarında buna benzer davalar çoktur.

²⁹ “Hidane” bölümünde özetlenenler; DİA, “Hidane” maddesinden aktarılmıştır.

Vilâyet-i Anadolu'da vâki' kasaba-i Doyran ahâlisinden Celeb Mustafa Bey b. Abdullah meclis-i şer'de, mahmiye-i İstanbul'da Havuzlu Mescid mahallesinde sâkine olup sulbiye sagîre kızı işbu hâzıra bi'l-meclis Havva'nın ammûmiyet ci-hetinden ceddesi olan işbu râfi'atü'l-kitâb Cennet bt. Sefer mahzarında tav'an ikrâr ve i'tirâf edip zevcem olup mezbûre Cennet'in kızı olan Emine bt. el-Hâc Osman vefât eyledikde terekesinde ber-mûceb-i defter-i kassâm sagîre-i mezbûreye on beş bin fiddî râyic fi'l-vakt akçe isâbet ve intikâl eylediğinden sonra hakk-ı hidâne mezbûre Cennet'in olmakla, sagîre-i mezbûreyi ve hisse-i şer'iyyesi olan meblağ-ı mezbûru ahz u kabz eylediğinden sonra mezbûre Cennet sagîre-i mezbûreye yevmî beş akçe nafaka takdir ettirip târih-i kitâba gelince meblağ-ı mezbûrdan yedi bin beş yüz akçesi sagîre-i mezbûrenin nafakasına harc u sarf olunup bâkî mezbûre Cennet yedinde yedi bin beş yüz akçe kalıp hâlâ sagîre-i mezbûre dokuz seneye bâliğa olup kesbe kâdire olmağla nafakası sâkât olmağın, meblağ-ı bâkî-i mezbûr yedi bin beş yüz cedîd akçeyi velâyetim hasebiyle merkûme Cennet yedinden ahz u kabz eyledim dedik-de, mukarr-ı mezbûrun ikrâr-ı meşrûhunda mezbûre Cennet vicâhen tasdik ve şifâhen tahkîk eyledikten sonra merkûm Celeb Mustafa Bey sagîre-i mezbûre Havva'yı merkûme Cennet'e terbiye için teslim eyledim dedikde, mezbûre Cennet dahi bilâ-mürâca'a kendi malından infâk ve iksâya müte'ahhid etmeğın, mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu.³⁰

Bir kişinin sadece hidane hakkı olanlar arasında olması onun bu hakkı alması için yeterli değildir. Kadın ve erkek ayrımı yapılmaksızın bir kimsenin hidâne ehliyeti için akıllı, yetişkin, güvenilir olması, bu sorumluluğu yerine getirebilecek fizikî güce sahip bulunması, görevini en iyi şekilde yerine getirmesi veya küçük açısından sakınca teşkil eden bir kusurunun veya hastalığının bulunmaması gerektiği konusunda fakihlerde görüş birliği içindedir.

İslâm hukuk literatüründe, kadının hidâne ehliyeti için ikinci ilave bir şart olarak çocuğun ahlâkî, dinî, bedenî ve ruhî yönden gelişimini ve iyi yetişmesini sağlayabilecek uygun bir ortamın bulunması üzerinde durulur. Kadının evliliğine ilişkin yukarıdaki kayıtlar ve bu şart ikisi birden, ev içinde kadının kocasından veya diğer aile fertlerinden, komşu ve çevreden gelebilecek muhtemel olumsuz davranış ve etkilere karşı küçüğü korumayı ve ona uygun bir ortam sağlamayı amaçlar. Aslında bu şartın erkeğin hidâne ehliyeti için de aranması gerekirken sadece kadın hakkında gündeme getirilmesi, üzerinde hidâne sorumluluğu bulunan kadının yapacağı yeni evlilikten sonra gireceği ortamın çocuk açısından uygunsuz olması ihtimaline karşı bir tedbir olarak düşünülebileceği gibi, ailede velâyetin erkeğe ait bulunması ve hidâneyi üstlenen

³⁰ Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Rumeli Sadâreti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (H.1057-1059/M.1647-49), hk.no. 43[iib-2], İSAM yay., s. 74.

erkeğin bu tür olumsuzlukları önlemede etkili olacağı var sayımıyla da açıklanabilir. Bu konuyla ilgili verilen fetvalara bakarak annenin çocuğuna yabancı birisiyle evlenmesi durumunda çocuğun bakımı ile kimin ilgileneceği ve boşandığı eşinden olan çocuğun hidanesinin kime verileceği hususları tafsilatlı bir şekilde incelendiğini görüyoruz. Verilen hükümlerden daha çok çocuğun karşılaşabileceği olumsuzluklardan onları korumaya yönelik kararlar olduğu ortaya çıkarmaktayız.³¹

Hidâne hakkı, hidâneyi üstlenmeye engel bir durumun ortaya çıkmasıyla veya hidâne ehliyetinin yitirilmesiyle sona erer. Meselâ ilgili kimsenin çocuğun bakım ve gözetimini sağlamaktan aciz hale gelmesi, bulaşıcı bir hastalığa yakalanması, ahlâkî zaafının ortaya çıkması, tartışmalı olmakla birlikte çocuğa yabancı biriyle evlenmesi, çocuğun yetişmesi açısından olumsuz bir ortamın oluşması, uzun süreli yolculuk veya ikametgâh değişikliği gibi durumlarda hidâne hakkı sona erer.³²

Hidâneyi sona erdiren en tabii ve yaygın sebep hidâne süresinin dolmasıdır. Doğumla başlayan hidâne süresi kural olarak çocuğun başkalarının hizmet ve himayesine ihtiyaç duymayacağı, yeme içme ve giyinme gibi şahsî ihtiyaçlarını bizzat kendisinin görebileceği çağa kadar devam eder.

Erkek çocukları bulûğa erince, kız çocukları ise kendi başlarına doğru karar verebilecek aklî ve fikrî olgunluğa ulaşıncı anne veya babasından dilediğiyle kalma konusunda muhayyer bırakılır. Çocuklara belli bir dönemden sonra anne ve babasından dilediğiyle oturma hakkı tanınması Hz. Peygamber'in bu konudaki uygulamasına dayandığından (Şevkânî, VI, 370-372) bu konuda herhangi bir ihtilaf yoktur. Ancak çocuğun erken yaşta yapacağı tercihin sağlıklı olamayacağından hareketle ona bu hakkı ileri bir dönemde tanınmıştır.

³¹ Bkz. EK.3 /d.

³² Bkz. Bu konuyla ilgili Ceride-i İlmiye Fetvaları ve Fetava-yı Fevziye Fetvaları

6. TARTIŞMA VE SONUÇ

Günümüzde sosyal tarih çalışmalarına ilginin arttığını ve makro tarih çalışmalarından mikro tarih çalışmalarına hızla geçildiğini söyleyebiliriz. Kazanmak ve kaybetmek eksenli tarih bilgisi; kadın tarihi, çocuk tarihi, günlük hayatın tarihi, kültürel öge ve nesnelerin tarihi gibi konuların ele alınmasıyla gerçeklik kazanabilecektir. Bir bireyin, bir kasaba veya semtin, bir nesnenin, binanın, günlük iktisadi durumun geçmişten günümüze kadar geçirdiği aşamaların araştırılması mikro tarihin konuları olmuştur. Osmanlı tarihçiliği için yeni başlayan bu süreçte çocuklar ve onlara verilen değer, kimsesiz, kayıp ve evlatlık çocukların hukuksal ve toplumsal koşulları hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz gerçektir.

Bu bağlamda çalışmamızın önemle üzerinde durduğu ve dikkat çekmek istediği iki husus olmuştur. Ana konumuzda, 19. yüzyıl çalışmalarına göre erken sayabileceğimiz 16. ve 17. yüzyılda varlığından haberdar olmadığımız kayıp, kimsesiz ve evlatlık verilmiş çocukların koşullarını anlamak olmuştur.

Ayet ve hadislerde yetim örneği üzerinden verilen emir ve teşviklerde, toplumun bu kesimine iyi davranılması, mallarının yetişkin oluncaya kadar idare edilmesi ve evlendirilmeleri dâhil her türlü haklarının korunması sıkça ifade edilir. Özellikle yetimlere ait mallara dokunulması durumunda şiddetli azap olacağı, ancak yetimin velisi ya da vasilerine fakir olmaları durumunda onun malından bir miktar kullanmaları için izin verilmiştir. İslami öğreti de toplumunda himayeye muhtaç her ferdin korunması ve temel haklarının sağlanmasında aileye, akrabaya, topluma ve devlete ayrı ayrı sorumluluklar yüklenmiş, fakihlerce kapsamlı bir velâyet teorisi, hidâne, lakît, hacr gibi kavramlar geliştirerek din farkı dâhil hiçbir ayırım gözetmeden toplumda genel bir sosyal himaye ve dayanışma ağının kurulması hedeflenmiştir. İncelediğimiz o döneme ait fetvalar ve mahkeme kayıtları hedeflenen sosyal ağın bir şekilde kurulduğuna işaret etmektedir. Elimizdeki en önemli kanıtlar bunlardır. İlerleyen zamanda eklenecek olan yeni şer'îye sicilleri ve hükümler aksini iddia edinceye kadar geline nokta bu olacaktır. Ayrıca ıslahhanelerin, yetimhanelerin, darüşşafaka ve darulacaze gibi müesseselerin, 19. yüzyıl gibi geç bir tarihte kurulmasına ihtiyaç duyulması bize toplum ve devletin işbirliği ile bu çocukların kurum yerine aile ortamında himaye edildiklerini göstermektedir. Yani toplum bireyleri, yargının gözetiminde bu kurumların görevini üstlenmiştir. Evlatlık çocuklar konusunda vardığımız kanı ise, Osmanlı toplumunda İslam hukukunun etkisiyle evlatlık müessesine hoş bakılmadığı ve incelediğimiz kayıtlardan anlaşıldığı gibi çok az sayıda uygulandığıdır. Ve bu konuda evlatlık yerine çocuk sahibi olmak için yeniden evlenmenin kolaylaştırılması veya cariyelik sisteminin varlığı etkili olmuştur.

Ele aldığımız ikinci husus ise, araştırmamızın en önemli veri kaynağı olan Şer'îye sicillerinin Osmanlı hukuku, sosyal ve ekonomik tarihi üzerinde son derece zengin bir kaynak oluş niteliğine tekrar vurgu yapmaktır. Elimizde var olan bu zenginliğin mikro tarihçilik bazında değerini bir kez daha anlamaktır.

İstanbul'da bulunan 10.000 adet civarında defter ve Ankara Milli Kütüphanesinde toplanan Anadolu'nun 10.000'e yakın sicilleri, Balkanlar ve Ortadoğu da düşünülürse milyonlarca sayfası ve kayıtları ile hiç şüphesiz Osmanlı tarihinin her alanı için eşsiz bir kaynaktır.

Son olarak şunu söyleyebiliriz; artık toplumbilimcilerin çalışmalarının çoğunu, toplumsal yapı ve dönüşümlere değinmeden, kısacası toplumsal tarih olmadan sürdürmeleri mümkün değildir. Entelektüel tarihçi ekonomiye, iktisadi tarihçi Shakespeare'e istemezse ilgi göstermeyebilir ama herhangi birini ihmal eden toplumsal tarihçi uğraşında pek ileri gidemeyecektir. Savaş ve barıştan ibaret olan kesin tarihçilikten başka bir tarihçilik önerebiliriz. Sıradan insanlar ele avuca sığar hale getirilebilir. Muğlak olan, belli olmayanı mümkün kılmak olabilir.

KAYNAKÇA

Yayınlanmış Birincil Kaynaklar

- Ahmet Cevdet Paşa, 1980. *Ma'ruzât*, Yusuf Halaçoğlu (Yay. Haz), Çağrı yayınları, İstanbul.
- Ahmet Cevdet Paşa, 1986. *Tezakir* (1-12), 2. Baskı, Cavid Baysun (Yay), TTK, Ankara.
- Çelebi, İ. (Haz), 2011. *Ceride-i İlmiye Fetvaları*, Klasik yayınları, İstanbul.
- Evliya Çelebi, 2010. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Seyyid Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (Haz), YKY, İstanbul.
- Feyzullah Efendi, 2009. *Fetva-yı Feyziye*, Süleyman Kaya (Haz), Klasik Yayınları, İstanbul
- İstanbul Kadı Sicilleri*, 2010. Mehmet Akif Aydın (proje yönetmeni), İSAM yayınları, İstanbul.
- Maksudyan, N., 2008. Hearing the Voiceless- Seeing the Invisible: Orphans and Destitute Children as Actors of Social, Economic and Political History in the late Ottoman Empire, *Doktora tezi*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Miss Pardoe, 1838. *The city of the Sultan; And Domestic Monners of the Turks, in 1836*, 1-2, Londra: Herry Colburn Pabliher.
- Ongan, H., 1958. *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'ye Sicili*, TTK, Ankara.
- Yenişehirli Abdullah Efendi, 2011. *Behçetü'l- Fetâvâ*, Süleyman Kaya (Haz) Klasik yayınları, İstanbul.

Kitaplar

- Akdağ, M., 1961, 1974. *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1-2*, Ankara:, ADTCF yayımları.
- Akgündüz, A., 1990–96. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, FEY Vakfı, İstanbul.
- Akgündüz, Ahmet. 1988.Şer'iyeye Sicilleri Mahiyeti, *Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler 1-2*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Apaydın, H.Y., 2013. Velâyet, *DİA*, **43**, İstanbul, ss.15-19.
- Araz, Y., 2013. *Osmanlı toplumunda çocuk olmak*, Kitap yayınevi
- Arı, A., 2013. Yetim, *DİA*, İstanbul, **43**, ss.501-503.
- Ariès, Philippe ve Duby, Georges., 2006. *Özel Hayatın Tarihi (1-5)*, Devrim Çetinkasap (çev), YKY, İstanbul.
- Ariès, P., 1962. *Centuries of Childhood*, trans. by Robert Baldick, Vintage Books, New York.
- Aydın, B., 2008. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (h. 919-b927/m. 1513-1521): Giriş*, İSAM Yay., İstanbul.
- Aydın, M. A., 2003. Mahkeme, *DİA*, **27**, İstanbul, 341-344.
- Aydın, M. A., 1995. Evlat Edinme, *DİA*, **11**, İstanbul, ss. 527-529.
- Aydın, M.A., 1993. Çocuk, *DİA*, **8**, İstanbul, ss.361-363.
- Aydın, M.A., 1985. *İslam- Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul.
- Bardakoğlu, A., 2013. Vesâyet, *DİA*, **43**, İstanbul, ss.66-70.
- Bardakoğlu, A.,1998. Hidâne, *DİA*, **17**, İstanbul, ss.467-471.
- Bilmen, Ö.N.,[Tarihsiz], *Hukuk-i İslamiye ve .Islahat-ı Fıkhiye Kamusu*, V, İstanbul.
- BM(UN), 1995.Çocuk Hakları Sözleşmesi, madde 1,Türkiye.
- Broudel, F., 1993. *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm 15-18. Yüzyıllar, 1*
Gündelik Hayatın Yapıları, Mehmed Ali Kılıçbay (çev), Gece Yayınları, Ankara.

- Canbakal, H.. 2009. *17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, Zeynep Yelçe (çev), İletişimYayımları, İstanbul.
- Cezar, Y., 1998, XVIII. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler, *XVIII. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Tülay Artan (Ed), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul , ss. 15-32.
- Coşar, A.M., 2003. Türk Söz Varlığında Öksüz ve Yetim Kavramları, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, Naskali, Emine Gürsoy ve Aylin Koç (Ed), İstanbul, s. 295-308.
- Çanlı, M. 2003. Eytam İdaresi Sandıkları ve Osmanlı Devletinde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, Naskali, Emine Gürsoy ve Aylin Koç (Ed), İstanbul.
- Çınar, Z., 2012. Osmanlı Çocuk Tarihine Dair Genel ve Açıklamalı Bibliyografya, *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, Değerler Eğitimi Merkezi yayınları, ss.209-243.
- Düzdağ, M. E., 1983. *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun, İstanbul.
- Efendi A.L.. 1999. *Vak'anüvis*, Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, Yücel Demirel (çev), YKY, İstanbul.
- Elbir,H. K., 1960. *Aile Topluluğu ve Vesayet*, İstanbul
- Faroqhi, S., 2011. *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Zeynep Altak (çev),Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul s.62.
- Faroqhi, S., 2002. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Elif Kılıç(çev), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul
- Faroqhi, s., 1998. Eyüp Kadı Sicillerinin Yandıdığı Şekliyle 18. Yüzyıl Büyük İstanbul'una Göç, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Gellner, E., 1981. *Muslim Society*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gil'adi, A, 1992. *Children of İslam Concepts of Childhood in Mediaval Muslim Society*, New York, st. Martins press.

- Göçek, F.M. ve Baer M.D., 2000. *18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınları*, Madeline C. Zilfi (Ed), Necmiye Alpay (çev), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Göçek, F. M., 1999. *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, İbrahim Yıldız (çev), Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Heywood, C., 2003. *Baba bana Top At! Batı'da Çocukluğun Tarihi*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Hökelekli, Hayati, 1993. *Çocuk, DİA*, **8**, İstanbul.
- Illick, J. (ed.), 1974. *The History of Childhood*, New York, The Psychohistory Press, s.303-350.
- İnanç, V. , 2003. Osmanlı Devletinde Yetimlerin Sosyal Haklarının Korunması , *Savaş Çocukları Öksüzler ve Yetimler*, Emine Gürsoy-Naskali Aylin Koç (Ed) Kırmızı yay., İstanbul ss. 19-33.
- İsen, M., 1994. *Acıyı bal eylemek Türk edebiyatında Mırsiye*, Akçağ yayınları Ankara.
- Jennings, R. C. 1999. *Studies on Ottoman Social History in The Sixteenth and Seventeenth Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, TheIsis Press, İstanbul.
- Kafadar, C., 2009. *Kim var imiş biz burada yoğ iken (Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun)*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Karaman, H., 1974. *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul.
- Köse, S., 2003. *Lakit, DİA*, **27**, İstanbul, ss.68-69.
- Kurt, A.,1998. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa.
- Moğol, H. ,1996. *Şer' iye Sicilleri Sözlüğü*, Mehter Yayınları, Ankara.
- Okay, C., 1998. *Osmanlı çocuk hayatında yenileşmeler 1850-1900*, İstanbul, Kırkamber yayınları.
- Onur, B., 2007. *Çocuk, Tarih ve Toplum*, Ankara İmge Kitapevi.
- Onur, B., 2005. *Türkiye'de Çocukluğun Tarihi*, Ankara. İmge Kitapevi.

- Onur, B., 1993. *Toplumsal Tarihte Çocuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İ., 2012. *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ortaylı, İ., 1994. *Hukuk ve İdare Adamı olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- Ögel, B., 1988. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV, İstanbul, s. 245.
- Öztürk, [Tarihsiz], *Türk Toplumunda Koruyucu Aile Sistemi*, s.305.
- Özmen, İ., 1996. *Vesayet Hukuku Davaları*, Adalet yayınları, Ankara.
- Peirce, L., 2011. Maddi Dünya: İdeolojiler ve Sıradan Şeyler, *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, Virginia H. Aksan- Daniel Goffman (Ed), Timaş Yayınları, İstanbul
- Peirce, L., 2005. *Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Ülkün Tansel (çev), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Postman, N., 1995. *Çocukluğun Yokoluşu*, Kemal İnal (çev), İmge Kitapevi, Ankara, , s.30- 33.
- Sakaoğlu. N. , 2003. *Osmalı'dan günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul.
- Sami, Ş., 2004. *Kamusî Türkî* , 13. Baskı, Çağrı yayınları, İstanbul.
- Schacht, J., “Vasiyyet”, *İslam Ansiklopedisi*, XIII.
- Shahar, S., 1990. *Childhood in the Middle Ages*, Londra – New York: Routledge.
- Stearns, P. N., 2005. *Grawing up the History of Chilhood in Global Context*, Texas: Baylor University press.
- Tan, M., 1993. *Toplumsal Tarihte Çocuk, Çocukluk:Dün ve Bugün*,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara.
- Tekinay, S. S., 1984. *Türk Aile Hukuku*, İstanbul, s.460.
- Tezcan, H., 2006. *Osmanlı sarayının Çocukları: Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları, Giysileri*, İstanbul, Aygaz (Koç) yayınları.
- Toksöz, H., 2012, Osmanlı Klasik Dönem Ahlak Eserlerinde Çocuk Eğitimi, *Osmanlı Dünyasında Çocuk Olmak*, Değerler eğitimi Merkezi yayınları, İstanbul, ss. 55-

Uğur, Y., 2010. *Şer'îye Sicilleri, DİA*, **39**, İstanbul.

Uluçay, M.Ç. ve Gökçen,İ., 1935. *Manisa Tarihi*, Halkevi yayınları, s.126,58.

Uzunçarşılı, İ.H. 1984.*Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, TTK, Ankara.

Yaşar, H. Hüsameddin, 1986. *Amasya Tarihi-I*, sad. Ali Yılmaz, Mehmet Akkuş, Amasya Belediyesi Kültür yayınları, Ankara.

Yerasimos, M., 1994. 16.- 19. yüzyıl Grevür ve Suluboyalarında Osmanlı Çocuk Figürleri, *Toplumsal Tarihte Çocuk*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt yayınları, ss. 58-68.

Yörükoğlu, A., 2000. *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Özgür Yayınları, İstanbul.

Süreli Yayınlar ve Diğerleri

- Açıkgöz, Yusuf, 2007. Anadolu Hisarı Osmanlı Dönemi Mezar Taşları kitabelerinin Dil incelemesi, *Yüksek Lisans tezi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Akgündüz, A., 2009. İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'îye Mahkemeleri ve Şer'îye Sicilleri, *İslam Hukuku Araştırma Dergisi*, **14**, ss. 13-48.
- Araz, Y., 2012. 17ve 18. yüzyılda İstanbul ve Anadolu'da Çocuk Evlilikleri ve Erişkinlik Olgusu Üzerine Bir Değerlendirme, *Kadın/Women 2000*, **13**(2), ss. 101. 125.
- Aydın, B. ve Ülker, M.B., 2004. Türkiye Haricinde Bulunan Kadı Sicilleri, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, **16**, ss. 201-214.
- Aydın, M. A., "Mahkeme", *DİA*, 27, İstanbul.
- Çınar, H., 2010. Türkiye'de Üniversitelerde Şer'îye Sicillerine Dayalı Yapılan Çalışmalar, Mehmet Öz (Ed), *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, TTK, Ankara.
- Demos, J., 1971. Developmental Pespective on theHistory of Childhood, *Journal of Interdisciplinary History*, Autumn, s. 42.
- Dinçer, N., 1947. Mahkeme Sicilleri, *Ülkü Halkevleri ve Halk Odaları Dergisi*, **1**(6), ss. 8-9.
- Düzbakar, Ö., 2004. Kimsesiz Çocuklar ve Çocuk Haklarının Korunmasına İlişkin Bursa Şer'îyye Sicillerine Yansıyan Örnekler, *Uludağ Üni. Fen- Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, **6**, ss.87-95.
- Ergene, B., 2003. Local Court, Provincial Society and Justice in the Ottoman Empire : Legal Practice and Dispute Resolution in Çankırı and Kastamonu (1652-1744), Ruud Petersand Bernard Weiss (Ed), *Studies in Islamic Law and Society*, **17**, Boston.
- Ersoy, O., 1979. Şer'îye Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, **13**(24), ss.1-20.

- Eryüksel, A., 1998. Osmanlı Devletinde Dul ve Yetimler, *Şarkiyat Mecmuası*, VIII, İstanbul ss. 331- 343.
- Fekete, L., 1965. 16. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi, Sadrettin Karatay (çev), *Belleten*, **29**(116), ss. 615-618.
- Gedikli, F., 2005. Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'îye Sicilleri, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, **1**(1), ss. 187-213.
- Hagen, G, 2002. He Never Took the Poth of Pastime and Play: Ideas of Childhood in Ottoman Hagiography, *Scripta Ottomanica et Res Altaicae Festschrift für Barbara Kellner- Heinkele zu ihrem 60. Geburtstag*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, ss. 95-118.
- Halaçoğlu, Y., 1976, Seviye Sicillerinin Toplu Katoloğuna Doğru: Adana Şer'i Sicilleri, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 30, ss. 99-108.
- İlgürel. M., 1975. Seviye Sicillerinin Toplu Katoloğuna Doğru, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 28-29, ss. 123-166.
- İnalcık, H., 1965. Adaletnameler, *Belgeler*, **2**(3-4), ss. 49-145.
- İnalcık, H., 1951. Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle, *Belleten*, **15**(6), Ankara, s.636.
- İnalcık, H. 1943. Osmanlı Tarihi Hakkında Mühim Bir Kaynak, *Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, **1**.
- Jennings, R. 1986. Loansand Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records the Sharia Courts of Anatolian Kayseri'' *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XVI(2-3), ss. 168-216. Aynı mlf., 1986. The Society and Economy of Macuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon ,1540-1640 , Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society , A. Bryer ve Heath W. Lowry , (eds.), Birmingham ve Washington, s. 129-154.
- Kayran, M., 1983. Şer'i Sicillerinin Askeri Tarih Bakımından Örneği, *1. Askeri Tarih Semineri*, ss. 131-159.
- Köprülü, M.F., 1943. Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları, *Belleten*, **2**(27),

s.409.

Kum, Naci, [Tarihsiz]. Adana Şer'i Mahkeme Sicilleri Katoloğu, *Görçler Dergisi*, 6, ss. 56-62.

Kurt, A., 1992. Tanzimat Döneminde Koruyucu Aile Müesseseleri, *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara, **II**, s.548-567.

Mendeville, Jon E., 1979. Usurious Piefy: The Cash Waf Control Eastern Studies, 10, ss. 289-308.

Oğuzoğlu, Y. 1981-1982. Şer'iyeye Sicilleri Toplu Katoloğu Doğru, *Tarih Araştırma Dergisi*, **14**(25), ss. 343-360.

Okay, C., 2005. Türkiye'de Çocuk Tarihi: Tespitler ve Öneriler, *Kebikeç*, **19**, ss. 121-127.

Özcan,T., 2006. Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, **14**, ss. 103-121.

Öztan, G.G, 2002. *Türkiye'de çocukluğun Politik inşası*, İstanbul Üniversitesi SBE. , *Doktora Tezi*, ss. 25-26. Bu çalışma aynı isimle Bilgi Üniversitesi yayınları arasında çıkmıştır. (İstanbul 2012)

Şafak, O.N., 2006-2009. İlk dönem(14 ve 15.yy) Türkçe Tıp Yazmalarında Çocuk Sağlığı Hastalıkları ve Tedavileri, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* , 12-15, ss. 227-313.

Şeref, A.,1910. Evrâk-ı Atîka ve Vesâik-i Tarihiyyemiz, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, **1**(1), ss. 9-19.

Tak, Ekrem, 2009. Diplomatik Bilimi Bakımından 16. ve 17. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva ettiği Belge, Türlerinin Form Özellikleri ve tanımlanması, *Doktora Tezi*, İstanbul, Marmara Üniversitesi, s. 57.

Tan, M., 1989. Çağlar Boyunca Çocukluk , *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, **22** , Ankara.

Uğur, Y., 2003. Mahkeme Kayıtları (Şer'iyeye Sicilleri): Literatür Değerlendirmesi ve Bibliyografya, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, **1**(1) ss.305-343.

Uluçay, M.Ç., 1941. Manisa Tarihine Dair Vesikalar: Manisa Mahkeme-i Şer'i Sicilleri, *Gediz Dergisi*, 53-55, s.5-11.

Uluçay, M. Ç., 1953. Manisa Şer' iye Sicillerine Dair Bir Araştırma, TM, Ankara.

Uzunçarşılı, İ.H., 1935. Şer' iye Mahkeme Sicilleri, *Ülkü Dergisi*, 29, ss. 365-68.

Yaman, T.M, 1938. Şer' iye Mahkeme Sicilleri, *Ülkü Dergisi*, 68, ss.153-164.